

Т. В. Ладиченко, С. О. Осмоловський

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

ПРОФІЛЬНИЙ РІВЕНЬ

Підручник для 10 класу загальноосвітніх
навчальних закладів

10 клас

*Рекомендовано Міністерством
освіти і науки України*

Київ
«Гене́за»
2010

Шановні десятикласники!

Вашій увазі пропонується підручник *всесвітньої історії*, що охоплює новий період розвитку світової цивілізації – від початку XX ст. до 1920-х рр. Упродовж навчального року ви ознайомитеся з основними тенденціями розвитку країн Європи, Америки, Азії і Африки у добу завершення формування індустріального суспільства, з причинами і наслідками жахливої для людства Першої світової війни, останньою революційною кризою в Європі, включаючи Жовтневу революцію 1917 р. в Росії та формуванням нової системи міждержавних відносин у повоєнні часи.

Початок XX ст. характеризувався суттєвими територіально-державними змінами, що позначилися на долі великих імперій та їх колоній. Зростання національної самосвідомості, зумовлене соціально-економічними чинниками, суттєво вплинуло на колишні могутні світові держави. Внаслідок світової війни розпалися багатонаціональні імперії і звільнені народи Східної Європи стали на шлях самостійного державного творення.

Головне завдання підручника – ознайомити вас з найбільш важливими подіями і явищами в історії країн світу на початку XX ст. Проте, будь-який текст може бути цікавим і корисним лише тоді, коли ми аналізуємо отриману інформацію, маємо можливість сформулювати та висловити власну точку зору на перебіг подій, підтвердивши її необхідною аргументацією.

Допомогти у цьому покликані наведені у підручнику уривки з документів, ілюстрації, питання і завдання в кожному параграфі та розділі. Більша частина питань має аналітичний характер і вимагатиме від вас не тільки простої оповіді про історичні події та діяльність людей, але й творчої роботи з матеріалами підручника. Автори щиро радять вам не боятися помилок, відповідаючи на запитання і виконуючи навчальні завдання. Роздуми, дискусії з однокласниками, консультації із вчителем заради пошуку відповіді інколи бувають важливішими, ніж сама отримана відповідь на запитання.

Вивчаючи матеріали підручника, зокрема документальні свідчення, статистичні дані, таблиці й діаграми, особливо уважно ставтеся до порівняння основних шляхів історичного розвитку окремих країн та регіонів світу в різноманітних сферах суспільного життя. Доречним буде і співвідношення реальних подій, що відбулись у світовій історії упродовж першої чверті XX ст., і розгляд можливих альтернативних варіантів розвитку країн і народів.

Не менш важливим буде і співставлення ситуації у провідних країнах світу із станом справ в Україні.

Для зручності в підручнику подано і низку додаткових матеріалів – хронологічні таблиці й термінологічний словник. В останньому містяться поняття, важливі для розуміння і засвоєння кожної навчальної теми. Причому кожне з наведених понять має розширити ваш словниковий запас, набутий під час вивчення історії у попередніх класах.

ВСТУП

С

ВІТ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Після
вивчення
матеріалу
учень
зможе:

- *визначати* основні риси індустріального суспільства;
- *характеризувати та порівнювати* становище різних країн світу на початку XX ст.;
- *правильно застосовувати та пояснювати* на прикладах поняття «індустріальна цивілізація», «урбанізація»;
- *формулювати висновки* про здобутки провідних країн світу в добу індустріального суспільства;
- *характеризувати* демографічний портрет людства.

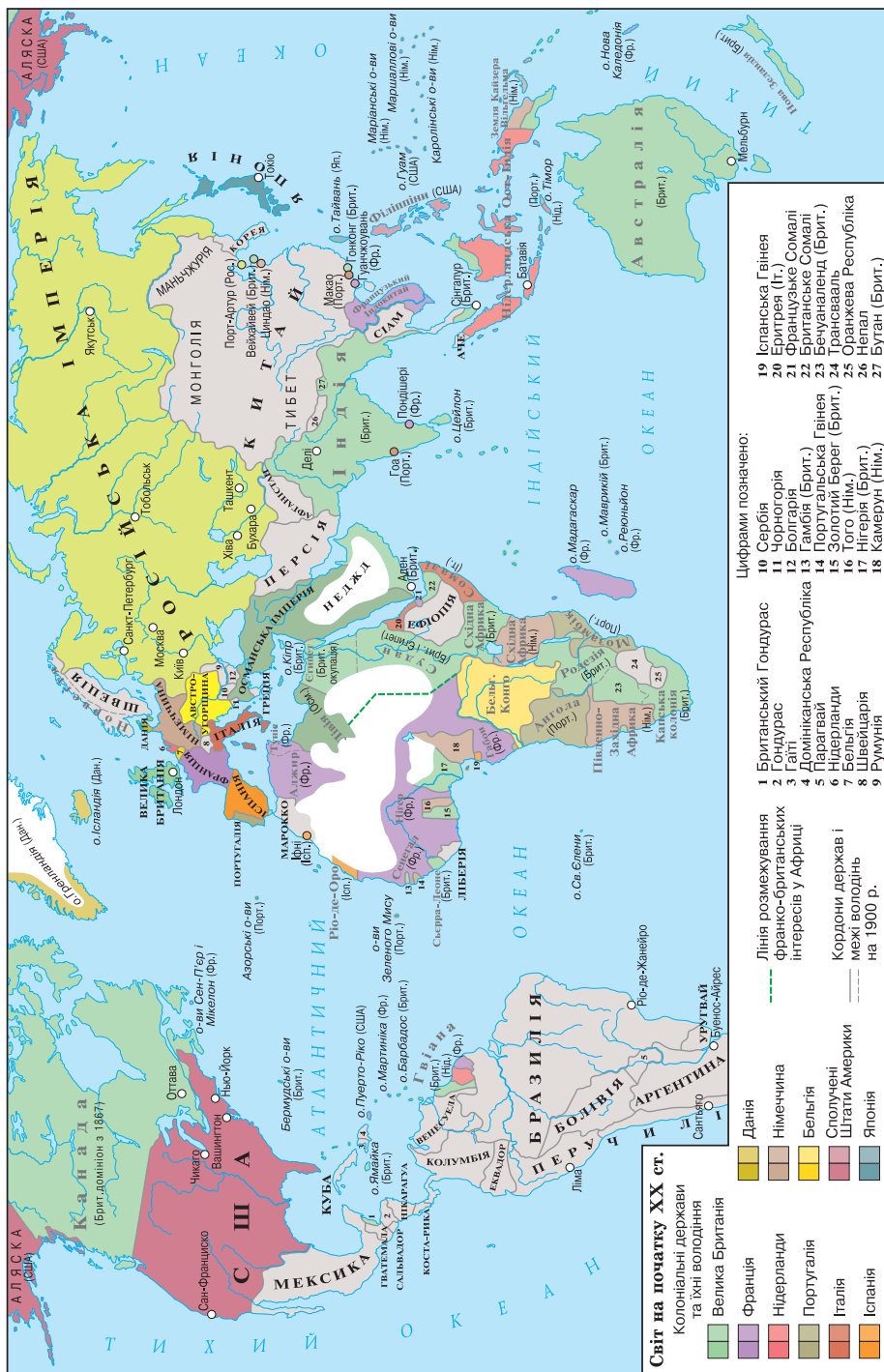
Початок ХХ ст. знаменувався завершенням формування індустріального суспільства у провідних державах світу, остаточним оформленням величезних колоніальних імперій із перетворенням більшості країн Азії і Африки у колонії і напівколонії. У 1900 р. на частку лідерів індустріального розвитку – США, Німеччини, Великої Британії і Франції – припадало понад дві третини світового промислового виробництва, що й забезпечило їм панівні позиції у світовій економіці і політиці.

Натомість у Російській імперії частка промислового виробництва становила лише 40 % загального обсягу вироблюваної продукції. Причому майже в усіх країнах європейського континенту, Північній і Південній Америці, в Японії вже у ці часи з'явилися зародки таких важливих здобутків індустріального суспільства, як громадянське рівноправ'я, демократія у політичному житті, реалізація і юридичний захист основних громадянських прав і свобод.

Після революції 1905–1907 рр. на шлях парламентаризму стала Росія, а повоєнні революційні події у Європі поклали край існуванню Німецької та Австро-Угорської імперій. Внаслідок Листопадової 1918 р. революції в Німеччині виникла демократична Веймарська республіка, на уламках імперії Габсбургів було утворено низку нових національних держав у Центральній і Східній Європі.

Буремна і складна доля чекала народи Російської імперії. Звільнені після падіння імперії Романових у лютому 1917 р., вони пережили нову революцію, тривалу громадянську війну і врешті опинилися у складі спільного федеративного утворення – Радянського Союзу (СРСР), заснованого у 1922 р.

Країни світу на початку XX ст.

§1

Індустріальне суспільство. Нові явища у економічному і соціальному житті

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

З курсу всесвітньої історії, що вивчається у 9-му класі, пригадайте, коли і за яких обставин почався процес формування індустріального суспільства. Які зміни у соціально-економічному житті розвинутих країн світу відбулися в останній третині XIX ст.?

1 **Формування основних економічних ознак індустріального суспільства.** Процес формування індустріального суспільства (стадії, на якій зараз перебуває більшість країн світу) тривав понад півтора століття. Його ствердження супроводжувалося ліквідацією феодально-абсолютистських установ, знищенням станової нерівності і спадкових привілеїв дворянства, проголошенням громадянського рівноправ'я і поступовим обмеженням соціальної нерівності. Проте, ключову роль у його розвитку відігравали економічні чинники – випереджаюче зростання промисловості, впровадження виробництва нових технічних засобів і джерел енергії. Саме ці процеси зумовили докорінні зрушення у соціальній структурі суспільства і справили вирішальний вплив на еволюцію громадсько-політичного життя.

Формування основних економічних ознак індустріального суспільства у провідних європейських країнах і США завершується в основному на початку XX ст. Підґрунтя структурних зрушень у господарстві і якісних змін у формах виробництва було закладене у ході здійснення промислового перевороту і наступної індустріалізації економіки.

Промисловий переворот та індустріалізація – явища, в принципі, однопланові, але не тотожні. Промисловий переворот становив собою перехід від мануфактури до фабрично-заводської системи машинного виробництва. Звичайно він зводився до витіснення машинною індустрією попередніх форм виробництва і вважався завершеним, коли фабрично-заводська промисловість ставала домінуючою у більшості галузей промисловості.

У свою чергу індустріалізація становила собою процес подальшого випереджаючого зростання машинної промисловості і створення на цій основі індустріальної структури господарства. Із завершенням індустріалізації досягалася перевага промисловості над сільським господарством, а згодом і важкої індустрії над галузями легкої промисловості.

До початку промислової революції країни світу відрізнялися одна від одної політичним устроєм, соціальною структурою, духовними цінностями тощо. В економіці особливої різниці між ними не було, оскільки основою всіх форм виробництва в аграрному суспільстві були примітивна техніка і технології. З переходом до машинної індустрії справи різко змінилися. Результати промислового перевороту мали непересічні наслідки для долі провідних країн світу, значно прискоривши їх соціально-економічний, а, врешті, і політико-правовий розвиток.

Так, Англія, що першою стала на шлях промислового перевороту, в середині XIX ст. посіла провідне становище у світовому господарстві, виробляючи понад половину всієї промислової продукції світу. Згодом у

У цьому колажі використано чимало предметів побуту, характерних для кінця XIX – початку XX ст.: від друкарської машинки до телеграфного апарата. Спробуйте назвати якомога більшу кількість з них. Які з цих предметів використовуються й до сьогодні? Які зміни відбулися в них?

країні було сформовано індустріальну структуру господарства і Велика Британія першою в Європі перетворилась із аграрної на індустріальну державу.

2 Особливості розвитку світового господарства наприкінці XIX ст.
В останній третині XIX ст. у світовому господарстві відбулися чергові зміни. Завершивши промисловий переворот і захистивши внутрішні ринки протекціоністськими митами, значних успіхів у індустріалізації економіки досягли Німеччина і США. У 1871–1913 рр. обсяг промислового виробництва США зріс у 9 разів, Німеччини – у 6, Франції – у 3 рази, а Англії – лише у 2,2 раза. Внаслідок цього частка США у світовому промисловому виробництві збільшилась з 23 % у 1870 р. до 36 % у 1913 р., а Німеччини, відповідно, з 13 до 16 %. Разом із Францією (6 %), Англією (10 %), Росією (4 %) ці країни напередодні Першої світової війни виробляли майже три чверті промислової продукції світу.

Сполучені Штати й Німеччина стали наступними за Англією країнами, де сформувалась індустріальна структура економіки. Так у США вартість промислової продукції, виробленої у 1900 р., утричі перевищувала вартість продукції сільського господарства. В Німеччині у цей же час частка населення країни, зайнята в промисловості, становила 42,5 % проти 28,5 % зайнятих у сільському господарстві. Значно просунулася вперед на шляху формування індустріальної структури економіки Франція. Проте на початок століття частка населення, зайнята у промисловості, становила лише 36 %, а в аграрному секторі – 40 %.

Завершення промислового перевороту в Росії наприкінці XIX ст. створило сприятливі умови для подальшого індустріального зростання розви-

■ Емблеми тогочасних страхових товариств

Отримайте з додаткових джерел відомості про діяльність цих установ та їхню подальшу долю.

нутих регіонів імперії. За темпами розвитку промисловості Росія випереджала Англію, Францію, а у 90-х роках – навіть Німеччину і США. Проте швидкість цього процесу була відносною. Низький стартовий рівень та залишки феодальних відносин не дозволили Росії змінити свої позиції у світовому виробництві й піднятися вище традиційного 5 місця. У 1871–1913 рр. її частка у світовій обробній промисловості збільшилась лише з 3,7 до 5,5 %. У загальному ж обсязі промислового виробництва частка Росії лише трохи перевищувала 4 %.

Отже, на початок ХХ ст. основна економічна ознака індустріального суспільства – індустріальна структура господарства – у закінченому вигляді була властива лише США, Німеччині і Великій Британії. В інших розвинених країнах індустріалізація була ще далекою від завершення.

Зростання обсягів промислового виробництва супроводжувалось концентрацією виробництва і централізацією капіталу на дедалі меншій кількості великих заводів і фабрик. Цей процес вплинув на еволюцію форм капіталістичної власності і зумовив появу нових типів підприємницької діяльності. Одноосібні володіння (що належали одній людині) поступово витіснялися партнерствами (господарськими товариствами) і акціонерними компаніями (корпораціями).

Купуючи акції і вкладаючи таким чином вільні кошти в корпорації, дрібні власники не брали безпосередньої участі у їх роботі, несли обмежену відповідальність по боргах компаній, що стимулювало їх інвестиції у ризиковані, але прибуткові комерційні проекти. Фінансування компаніями промислового виробництва, будівництво залізниць за рахунок продажу населенню своїх акцій створювали практично необмежені можли-

10

■ Пригадайте, що вам відомо про акціонерні товариства З допомогою додаткових джерел проведіть паралель між акціонерними товариствами періоду початку минулого століття і теперішніми. Що в них є спільного, що відмінного?

вості для їх зростання. Так, у Франції на початку ХХ ст. нараховувалось 6,3 тис. акціонерних товариств і їх кількість щорічно збільшувалась на 600–700 компаній.

3 *Монополізація економіки на початку ХХ ст.* Корпоратизація (акціонування) провідних галузей економіки стала однією з найприметніших рис господарського життя провідних країн світу на початку століття. У США у 1914 р. корпорації становили 28 % всіх підприємств і виробляли понад 80 % промислової продукції.

Гостра конкурентна боротьба, що посилювалась у часи частих економічних криз, призводила до розорення не тільки дрібних підприємців, а й власників середніх і навіть великих фірм. Їх майно, як правило, переходило до рук переможців, і, у підсумку, на ринку залишалось лише декілька найбільших і наймогутніших компаній, яким легко було домовитись між собою. З метою уникнення зайвих витрат на конкуренцію і рекламу своїх товарів вони почали укладати міжкорпоративні угоди, утворювати союзи, що дозволяло встановлювати повний монопольний контроль над ринком.

Найпростішими і найпоширенішими серед цих об'єднань були картелі. Так, у Німеччині в 1900 р. було зареєстровано 300 картельних угод, а в 1914 р. – 600. Картельна угода залишала її учасникам виробничу і фінансово-комерційну самостійність, встановлюючи спільні для них ціни на товари, квоти виробництва і розмежовуючи ринки збуту. Більшість із картелів були нетривкими і часто розпадалися внаслідок криз і протиріч між учасниками.

Більш ефективними і тривкими формами об'єднань підприємців виявилися синдикати. Зберігаючи юридичну і виробничу незалежність, їх учасники позбувались комерційної самостійності, оскільки для зручності продаж їх продукції здійснювався спільною, спеціально утвореною для цього компанією. Знаменитий Рейн-Вестфальський вугільний синдикат, утворений наприкінці ХІХ ст., у 1910 р. контролював 95 % вугледобутку в Рурському басейні і монополізував понад половину вугільного ринку Німецької імперії. Відомі російські синдикати «Продамет», «Продаруд», «Продвагон» і «Продпаровоз» контролювали від 60 % до 90 % збуту металу і продукції транспортного машинобудування імперії.

Розвиткові міжкорпоративних зв'язків сприяло поширення «системи участі», за якої певна компанія, крім власних активів, володіла ще й частками майна інших фірм. Наприкінці ХІХ ст. у США виникають холдингові компанії, яким, як «материнським», дозволялося володіти частками капіталу однієї чи декількох «дочірніх» фірм. Останні, у свою чергу, могли засновувати «внучаті» компанії і т. д. Іноді розгалужена система холдингів від «материнської» компанії до її «нащадків» могла складатися з 5–7 ярусів.

Зручність «системи участі» для встановлення фінансового контролю над формально незалежними компаніями зумовила її використання в американських трестах і концернах. Так, нафтовий трест Дж. Рокфеллера, який утворився за рахунок поглинення 14 компаній, контролював додатково ще 26 корпорацій з видобутку і переробки нафти.

Антитрестівський закон Шермана, прийнятий у США у 1890 р., не зупинив зростання корпорацій і поширення монопольних об'єднань. Трести реорганізовувались шляхом виділення юридично самостійних,

але фінансово залежних колишніх власників «дочірніх» компаній, а сам термін «трест» поступився назвам «холдингова компанія» та «велика корпорація». Розгалужена система «дочірніх» компаній, пов'язаних з «материнською» фінансовими зв'язками, дозволяла підприємцям у той час обходити антимонопольне законодавство.

На початку ХХ ст. у розвинутих європейських країнах набули поширення концерни – об'єднання різногалузевих підприємств, підпорядкованих єдиному фінансовому центру. Так, провідну роль у військовій промисловості Великої Британії відігравав концерн «Віккерс і Армстронг», а в німецькій збройній промисловості панівні позиції належали концерну гарматного короля Круппа.

Активну роль в утворенні великих акціонерних компаній і розвитку зв'язків між ними відігравали банки, що самі перетворювалися на могутні корпорації. Вони не лише заохочували пільговими кредитами утворення великих корпорацій, але й виступали центральними конторами концернів і холдингів.

Розвиток міжкорпораційних зв'язків банків, промислових, транспортних, страхових компаній зумовив появу на початку ХХ ст. у США фінансово-промислових груп. До найбільших із них належали банкірський «Дім Дж. Моргана» і група Рокфеллера, які контролювали 56 % акціонерного капіталу країни і зосередили у своїх руках керівні посади у 112 «великих корпораціях». Група Дж. Рокфеллера сформувалася на базі нафтової компанії, прибутки від якої через спеціально створений банк вкладались у десятки гірничодобувних, газових і електротехнічних підприємств. Натомість «Дім Дж. Моргана» склався навколо банків, що фінансували промисловість через систему холдингових компаній. На початку ХХ ст. група Моргана контролювала «Американську сталеву корпорацію», «Дженерал Електрик», «Міжнародну телефонну і телеграфну компанію».

Поглиблення міжкорпораційних зв'язків, монополізація ринку і утворення фінансово-промислових груп стали найприкметнішими ознаками економіки індустріального суспільства на початку ХХ ст. Такою ж характерною його рисою було розширення і урізноманітнення господарських

■ «Капітани бізнесу» – Дж. Морган (посередині) і Дж. Рокфеллер

зв'язків між країнами світу, поступовий розвиток економічної інтеграції і утворення системи світового господарства. Переважного значення набуває не подальший розвиток торгівлі, а зовнішнє інвестування. Вивіз капіталу із розвинутих країн починає здійснюватись у фінансовій і виробничій формах. Об'єктами капіталовкладень ставали не лише колонії і економічно відсталі країни, але й розвинуті держави (такі як США, де існував сприятливий режим для іноземних інвестицій).

В останній третині XIX ст. щорічні зовнішні інвестиції Англії збільшилися у 5 разів. У 1913 р. їх загальна вартість становила 4 млрд ф. ст., а щорічні прибутки від закордонних капіталовкладень (90–100 млн ф. ст.) вп'ятеро перевищували доходи від зовнішньої торгівлі. На відміну від Англії, що розміщувала вільні кошти у своїх колоніях, зовнішні інвестиції Франції спрямовувались переважно в Європу. Причому, як правило, у формі державних позик. У 1900–1909 рр. щорічний вивіз французького капіталу досяг 1,4 млрд франків, збільшившись порівняно з попереднім десятиліттям удвічі.

Вивіз капіталу у виробничій формі, що здійснювався провідними західноєвропейськими компаніями, зумовив їх перетворення на транснаціональні корпорації (ТНК). Типовими ТНК на початку XX ст. були відомі німецькі концерни АЕГ, «Сіменс-Шуккерт», «Сіменс-Гальске» та англійський «Вестінгауз», яким, зокрема, як дочірній філії, належали майже всі електротехнічні підприємства Росії.

Зростаючі обсяги зовнішніх інвестицій і міжнародна торгівля зміцнювали економічні зв'язки між країнами та цілими регіонами, сприяли формуванню світового господарства. Одночасно найбільші промислові об'єднання виявили прагнення до монополізації світового ринку. Свідченням цього стала знаменита угода, укладена у 1907 р. американською компанією «Дженерал Електрик» і німецькою АЕГ, про поділ світового ринку електротехнічного устаткування.

На початок XX ст. одночасно з економічним завершується і територіальний поділ світу між розвинутими державами Європи і США, остаточно економічно і політично оформлюється колоніальні імперії. Для становлення сучасної промисловості і сільського господарства, однак, це мало важливе значення, оскільки сприяло спеціалізації країн і регіонів у виробництві конкретних товарів і послуг.

Економічний розвиток впливав на еволюцію соціальної структури більшості країн світу. Посилилася міграція населення працездатного віку. Збільшувалась кількість найманих робітників, зайнятих як у промисловому виробництві, так і в сільському господарстві. Відтік із аграрної місцевості у міста великої кількості колишніх селян сприяв зростанню чисельності робітничого класу. Внаслідок впровадження соціального законодавства у провідних державах світу, усвідомленого піклування підприємців про збереження кадрових працівників поступово підвищується рівень життя кваліфікованих робітників, зростає ступінь їх соціальної забезпеченості. Проте у молодих капіталістичних країнах, зокрема Росії, де ринок праці лише був відчутний і формувався надлишок робочих рук, більшість найманих робітників були абсолютно соціально незахищеними і зберігали всі ознаки класичного пролетаріату.

Посилюється значущість середніх верств, до яких входили службовці, інтелігенція, професійні військові. Одночасно скорочується частка спад-

кової аристократії, хоча вона і продовжувала зберігати важливі позиції в системі врядування і державної бюрократії (чиновники і службовці державного апарату). Посилення диференціації (різниці) економічного і соціального становища людей впливало на політичні умови життя та ідеологічні настрої у суспільстві.

? Перевірте себе

1. Назвіть нові явища в економічному житті розвинутих держав Європи і США. Поміркуйте, які чинники зумовили їх виникнення.
2. Подумайте, які обставини сприяли розвитку міжкорпораційних зв'язків між великими промисловими і фінансовими компаніями, встановленню ними монопольного контролю над цілими галузями виробництва товарів і послуг.
3. Поясніть значення термінів: «картель», «синдикат», «трест», «холдингова компанія», «концерн», «фінансово-промислова група».
4. Спробуйте відповісти на питання, чому вивезення вільних коштів за межі країни в провідних державах світу стало переважати обсяги зовнішньої торгівлі.
5. Яким чином нові явища в економіці вплинули на зміни в соціальній структурі суспільства? Які соціальні групи втрачали свій вплив у нових економічних умовах, а які здобували?

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Російська вчений-методист Л. Алексашкіна про розвиток компанії Г. Форда

[1896 р.] Г. Форд випробував свій перший автомобіль, виготовлений у майстерні, який, за його визнанням, «нагадував селянський візок». 1903 р. вже було засноване «Товариство автомобілів Форда», а 1906 р. побудоване перше триповерхове заводське приміщення.

До початку Першої світової війни підприємства Форда перетворилися на своєрідну імперію з філіями в Англії, Австралії та інших країнах, де вироблялося 248 тис. автомобілів на рік.

З розповіді робітника автомобільного заводу Г. Форда

Це найнудніша робота у світі... У ній немає ніяких змін, вона нас виснажує. Вона викликає в нас сильну стомленість. Вона уповільнює наші думки. Тут не потрібно думати... Ви просто робите це й робите. Ви це витримуєте заради грошей. Ось за що нам платять – за те, щоб ми терпіли нудність цього... Форд бачить вас скоріше як механізм, ніж людину.

Прочитайте обидва документи. Які позитивні, і які негативні наслідки мало впровадження поточного виробництва і конвейерного збирання?

§2

Еволюція політичної системи та ідеології суспільства

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

Поміркуйте, чому характерною рисою політики урядів і держав на початку ХХ ст. стає реформізм. До яких наслідків привело б збереження застарілих принципів внутрішньої політики?

1 Демократизація форм правління. На початок ХХ ст. більшість розвинутих країн світу, за винятком Російської імперії, вже були конституційними монархіями. Республіканська форма правління серед великих держав ствердилася лише у Франції і США. Старі, напівфеодальні інститути політичної влади поступово втрачали авторитет, оскільки не відповідали новим умовам економічного і соціального розвитку капіталістичних (вільноринкових) країн і народів. У країнах з монархічною формою правління велася боротьба за обмеження прав монарха, органів представництва вищого дворянства (палати лордів, перів тощо), скасування цензових обмежень на виборах і більш широку участь нижчих і середніх верств у представницьких органах влади – парламентах.

У державах з республіканським ладом основна боротьба велася за пропорційне представництво нових соціальних верств у парламентах та розширення місцевого самоврядування. І у першому, і у другому випадках мова йшла про розширення ролі виборних органів влади у політичному житті. Ці обставини сприяли активізації процесу становлення політичних партій – організаційно оформлених об'єднань громадян, що виступали за здійснення певних політичних програм. У провідних державах світу поступово формувалась партійно-політична система державної влади.

Характерною рисою політики урядів і держав на початку ХХ ст. стає реформізм – орієнтація на проведення соціально-політичних і економічних реформ, здатних вирішити найбільш важливі проблеми внутрішнього життя суспільства. Особливе значення надавалось розширенню прав і повноважень виборних органів влади (парламентів, муніципалітетів), більш широкій участі у політичному житті тих соціальних верств, які раніше позбавлялись можливості обиратися до представницьких структур (різночинна інтелігенція і наймані робітники). Реформи, що проводились у розвинутих державах Європи і США, торкнулися системи соціального забезпечення, трудових відносин, освіти і охорони здоров'я й навіть навколишнього середовища.

■ Тогочасна карикатура: ірландець і німець крадуть ящик для голосування. Що, на вашу думку, має означати ця карикатура? Свою точку зору обґрунтуйте.

Поступово відбувається професіоналізація політичної діяльності, перетворення роботи депутата парламенту, члена муніципалітету у постійну оплачувану професію.

Завершується формування основних ідеологічних напрямків суспільного розвитку, підґрунтя яких закладалося у ХІХ ст. Головними серед них (не дивлячись на специфічні умови у тих чи інших країнах) стали ідеї лібералізму, консерватизму і різноманітних форм соціал-демократизму. Представники лібералізму виступали за обмеження регулюючої ролі держави в економіці та ролі дворянських установ, розширення демократичних прав і свобод людини і більш широку участь населення у вирішенні важливих соціально-політичних і економічних питань життя країн.

Консерватори були прибічниками сильних позицій держави у політиці та економіці, виступали за збереження тією чи іншою мірою станових інститутів, обмеження участі нижчих верств населення в діяльності представницьких установ.

Соціально-демократична течія відрізнялася неоднорідністю. Програми радикально налаштованих соціалістичних і соціал-демократичних партій, як і раніше, базувалися переважно на марксистських ідеях. Проте одночасно широкого поширення на початку ХХ ст. набувають й реформістські погляди, дедалі популярнішою стає ідея ревізії (перегляду) теорії К. Маркса. Реформісти заперечували доцільність революційної боротьби робітничого класу, обґрунтовували необхідність участі соціалістів у роботі буржуазних парламентів і урядів з метою захисту своїх виборців, перетворення соціал-демократичних партій на легальні, реформістські організації. Ідеї революційного соціалізму залишалися популярними лише у порівняно відсталій Росії. В розвинутих країнах Європи соціал-демократичними партіями на початок століття керували реформісти.

? Перевірте себе

1. Охарактеризуйте основні зміни у політичному житті країн. Якими чинниками вони були викликані?
2. Поміркуйте, чому старі форми правління не влаштували суспільство європейських країн.
3. Чому, на вашу думку, характерною рисою політики урядів і держав на початку ХХ ст. стає реформізм?
4. Подумайте, до яких наслідків привела б штучна консервація застарілих політичних режимів, основи яких склалися ще у добу Середньовіччя.
5. Згадайте з історії попереднього періоду, коли і хто з німецьких соціал-демократів першим підняв питання про застарілість революційної теорії Маркса і доцільність її заміни реформізмом.
6. Охарактеризуйте основні ідеологічні напрямки суспільного розвитку на початку ХХ ст. Заповніть таблицю:

Напрямки в ідеології	Мета	Очікувані результати

**ДОКУМЕНТИ
СВІДЧАТЬ**
**Із виступу сенатора Р. Лафоллета
на виборчому мітингу в Філадельфії, США**

У кожній більш чи менш важливій галузі виробництва панують концерни, вони контролюють ринок сировини та готівки, вони в широких масштабах диктують ціни на все, що продається й купується: на яловичину, цукор, вовну, вугілля, нафту, мідь, цинк, сталь та залізо, на сільсько-господарський інвентар, на гас, електрику, продукти харчування. Всюди панують монополії. І ось природний результат: продукція стала гірша, а ціни вищі... збереження панування монополій означає кінець демократії.

Як політик-реформіст, один із засновників прогресистського руху в США, охарактеризував наслідки панування монополій в економічному житті країни?

**Зарплата, робочий час і вартість життя у країнах Європи
та США на початку XX ст.**

Країни	Оплата праці		Стаття бюджету
	Робочий час (тиждень)	Щотижнева плата	Квартплата і вартість продовольства
Англія	100	100	100
Німеччина	111	83	119
Франція	117	75	114
США	96	230	152
Росія	129	41	184

Порівняйте рівень життя трудящих у провідних країнах світу на початку XX ст.

**Памфлет англійських ліберал-юніоністів на політичні погляди
соціалістів (1908 р.)**

Соціалізм означає кінець свободі – соціалісти зроблять з кожної людини маорнетку і раба соціалістичного божества – держави. Всі люди стануть інструментами для використання в державних цілях, час, умови і місце роботи визначатимуться державою, а її результати віднімуть у них для задоволення потреб держави.

Соціалізм відніме у кожної людини його будинок і його речі. При соціалізмі жодна людина не повинна володіти нічим, все повинно належати державі. Всі заощадження, нагромаджені за роки наполегливої праці, будуть відібрані і додані до загальних фондів.

Соціалізм зруйнує сімейне життя, і всі ці милі дрібниці, які надають будинку англійця неповторну чарівність і роблять його зразком для всього світу, будуть відібрані.

Які недоліки у політичних прагненнях соціалістів визначало консервативне угруповання англійських лібералів? Чи мала їх критика рацію?

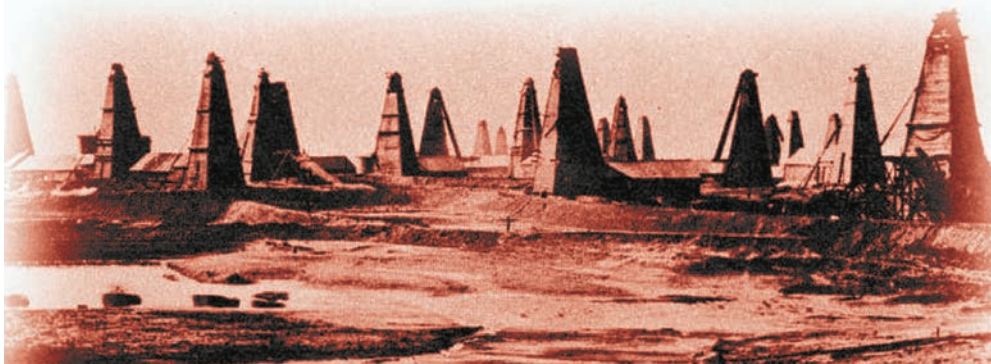

П

ромислово розвинуті країни світу на початку ХХ століття

Після вивчення матеріалу теми учень зможе:

- називати зміни в повсякденному житті населення провідних країн світу, показувати на карті території, на яких відбувався економічний, технічний та інтелектуальний прогрес;
- характеризувати і порівнювати спільні і відмінні риси державного устрою та політичного життя розвинутих країн, панівні політичні та суспільні рухи, діяльність основних політичних партій провідних країн світу;
- правильно застосовувати та пояснювати на прикладах поняття «технічний та інтелектуальний прогрес», «державне регулювання соціально-економічних процесів»;
- визначати та обґрунтовувати основні тенденції політичного, соціально-економічного розвитку провідних країн світу (США, Великої Британії, Німеччини, Франції, Росії, Австро-Угорщини, Італії) на початку ХХ ст.;
- формулювати висновки про передумови та причини змін у політичному житті провідних країн світу, розгортання, активізацію суспільно-політичних рухів.

§3

Сполучені Штати Америци

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

Пригадайте, які наслідки для економічного і соціально-політичного розвитку США мала перемога Півночі у громадянській війні 1861–1865 рр. У чому полягала суть «доктрини Монро»?

1 Піднесення економіки США. Технічний прогрес у промисловості й сільському господарстві. Досягнення світової першості. Кінець XIX – початок XX ст. характеризувалися небувалим зростанням американської економіки. У 1871–1913 рр. національний дохід США збільшився в 5 разів, а національне багатство країни – у 7. Особливо швидкими темпами зростало промислове виробництво: за цей період воно збільшилося в 9 разів. У 1913 р. США виробляли понад третину світової промислової продукції, залишивши далеко позаду інші індустриальні країни.

Перемога промислової Півночі у громадянській війні, ліквідація рабовласницьких латифундій і прийнятий 1862 р. гомстед-акт відкрили шлях для ринкового освоєння південних штатів і земель Заходу. У США було створено такі сприятливі умови для підприємництва, яких не знала жодна західноєвропейська країна.

Важливу роль в індустриалізації відіграв потік іммігрантів. За останні 30 років XIX ст. до США прибуло 14 млн переселенців, в основному з Італії, Ірландії та східноєвропейських країн. Здебільшого це були сміливі, енергійні, заповзятливі люди, серед яких було чимало кваліфікованих фахівців. Нестачу робочої сили підприємці прагнули компенсувати раціоналізацією виробництва і не шкодували коштів на наукові дослідження. За кількістю винаходів, розробкою нових видів техніки і технологій США посідали перше місце у світі. Заводи і фабрики країни оснащувалися найсучаснішим устаткуванням.

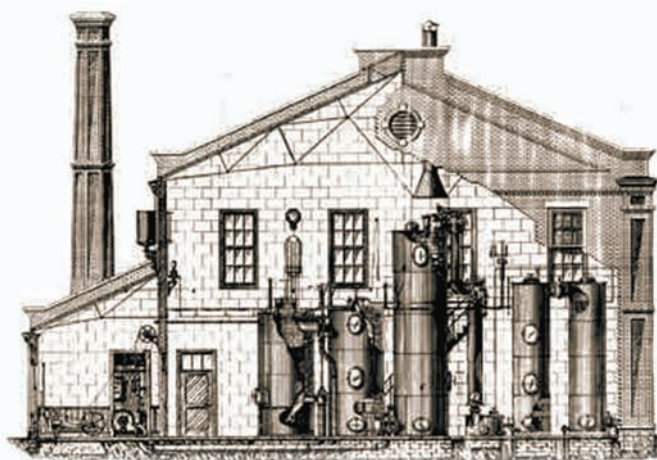
Економічне зростання забезпечувалося також сприятливою економічною політикою держави. Промисловість США була добре захищена від конкуренції імпортних товарів високими митами. Протекціонізм поєднався із залученням іноземних інвестицій, і на початку XX ст. вони склали в США 3,4 млрд доларів. Для американської економіки була

вигідна і та обставина, що країна знаходилася на значній віддалі від своїх європейських конкурентів, по сусідству зі слаборозвиненими латиноамериканськими країнами.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. США перетворилися на потужну індустріально-аграрну державу. В економіці країни відбулися глибокі структурні зміни, з'явилися нові галузі промисловості: нафтовидобувна і нафтопереробна, хімічна, автомобільна, електроенергетика. У 1882 р. знаменитий винахідник Т. Едісон побудував першу теплову електростанцію, а до початку XX ст. у США було вже близько 3 тис. електростанцій. У країні почалася електрифікація промисловості, транспорту і побуту.

Індустріалізація Сполучених Штатів поєднувалася не тільки з технічним прогресом у промисловості, але і з удосконалюванням організації виробництва і праці. Галузі легкої промисловості вперше у світі переходять до масового випуску стандартизованого взуття, одягу, продуктів харчування, ліків. На великих заводах упроваджувалися потокові методи виробництва з конвейсним складанням вузлів, агрегатів і готової продукції; удосконалювалася організація праці. Завдяки цим нововведенням компанія Г. Форда, що стала символом масового виробництва в Америці, зуміла знизити вартість автомобіля з 950 до 290 доларів і зробити його доступним масовому покупцеві. Форд був одним з перших підприємців, які усвідомили, що робітник може приносити прибуток і в якості споживача товарів. У 1913 р. його компанія випустила 250 тис. автомобілів, що становило половину продукції всього автомобілебудування США. Зростання автотранспорту викликало посилене будівництво шосе, розвивалися також інші шляхи сполучення.

Особливо швидко здійснювалось залізничне будівництво, що заохочувалося федеральними кредитами і наданням землі у користування залізничних компаній. На 1900 р. залізниці з'єднали всі штати, а чотири магістралі – тихоокеанське й атлантичне узбережжя. Загальна довжина залізниць досягла 190 тис. миль, що становило половину світової залізничної мережі. Швидко розвивалися засоби зв'язку – телефон і телеграф. У Нью-Йорку і Бостоні відкрилися перші лінії метро.

■ Перша теплова електростанція та Г. Форд на своєму першому автомобілі

Період бурхливого розвитку переживало й сільське господарство. Праця вільних фермерів на вільній землі приносила свої результати. США перетворилися на провідного виробника та експортера харчових продуктів. Цьому багато в чому сприяло застосування нових сільськогосподарських машин і штучних добрив. До 1914 р. у сільському господарстві країни нараховувалося 17 тис. парових тракторів і 15 тис. вантажівок.

Розвиток ринкової економіки США відбувався в умовах нещадної конкурентної боротьби, що загострювалася в роки криз. Великі корпорації (акціонерні товариства) поглинали розорених конкурентів, створювали міжкорпоративні об'єднання – трести, встановлюючи монопольний контроль над цілими галузями промисловості й транспорту.

Серед могутніх монополістів особливо виділялися нафтовий трест Дж. Рокфеллера, сталева компанія Карнегі, мідна Гугенгейма, електротехнічна фірма «Дженерал Електрик», залізничні «імперії» Вандербільта і Гантінгтона. Якщо в 1861–1890 рр. у США було створено 24 трести, то тільки у 1899–1902 рр. з'явилося 82 нові великі компанії із загальним капіталом 3,2 млрд доларів.

Концентрація охопила й банківську справу. Банки Рокфеллера, Моргана, Меллона та інші фінансували найбільші комерційні проекти в країні. Так, у 1901 р. один з найвпливовіших фінансистів США Дж. Морган, придбавши в Е. Карнегі за 490 млн доларів належні тому акції металургійних підприємств, створив могутню «Сталеву корпорацію», яка контролювала 44 % національної виплавки чавуну і 66 % сталі. У 1904 р. у США нараховувалося 445 великих промислових і банківських корпорацій (які склалися з десятків компаній) із загальним капіталом 20,4 млрд доларів.

Розвиток зв'язків банків і промислових компаній обумовив появу на початку ХХ ст. у США перших фінансово-промислових груп. Найбільші з них – банкірський «Дім Дж. Моргана», групи Рокфеллера, Пенсільванська, Доджа, Вандербільта і Гарімана – контролювали більшу частину видобувної і оброблювальної промисловості країни. Домінуючи в американському бізнесі, вони, так чи інакше, впливали на добробут мільйонів людей.

2 Політична система країни. Еволюція двопартійної системи.

Сполучені Штати Америки було утворено у 1776 р. при об'єднанні тринадцяти британських колоній, що проголосили свою незалежність. Війна за незалежність тривала до 1783 р. і завершилася перемогою колоністів. У 1787 р. була прийнята конституція США, а у 1791 р. – перший цикл поправок до неї (Білль про права), який гарантував американцям основні громадянські права і свободи та істотно обмежив повноваження федерального уряду щодо штатів.

Згідно конституції США становлять собою президентсько-парламентську республіку. Законодавчі повноваження належать двопалатному конгресу, що складається з палати представників та сенату, який формується на ґрунті рівного представництва штатів як суб'єктів американської федерації. Президент країни, що обирається на чотири роки, є головою держави і, водночас, керівником федеральної адміністрації (уряду). Великі повноваження належать Верховному суду країни, який одночасно виконує функції конституційного суду.

США є союзною державою (федерацією), що складається із штатів (з 1959 р. – 50). Особливу адміністративну одиницю становить Федеральний округ Колумбія, де знаходиться столиця країни Вашингтон.

Політичне життя країни визначало суперництво двох партій – республіканської і демократичної. Демократична партія, що склалася на ґрунті спільних інтересів аграріїв у 1828 р., згодом стала орієнтуватися на інтереси рабовласників-плантаторів південних штатів. У свою чергу утворена у 1854 р. республіканська партія відстоювала інтереси промисловців і фермерів Півночі.

У 1860-х роках суперечності між рабовласницькими південними і північними штатами привели до початку чотирилітньої громадянської війни. Перемога Півночі врятувала країну від розколу і привела до повсюдної заборони рабства у США.

■ Уважно розгляньте колаж. Опишіть побачене. Що вам відомо про рабську працю? Як ви ставитеся до неї? А до рабовласників? Обґрунтуйте.

Глибокі зміни, що відбувалися в економіці країни, справляли помітний вплив на розвиток політичного життя США, на внутрішню політику держави. Після громадянської війни непримирима ворожнеча республіканців і демократів відійшла в минуле. Наприкінці XIX ст. обидві партії відрізнялися рідкісною єдністю у підтримці інтересів великих корпорацій, стримуванні соціальних рухів у країні та фактичному схваленні расизму й сегрегації на Півдні.

Характерною рисою політичного життя США в останній чверті XIX ст. стало посилення партійних босів – регіональних лідерів республіканців і демократів. Саме боси, спираючись на згуртовані і дисципліновані партійні організації, відігравали основну роль у політичному житті країни. Президенти були їхніми ставлениками і, як правило, слухняно виконували продиктовану волю. Партійні боси були тісно пов'язані з фінансово-промисловими колами країни, через них великі корпорації впливали на внутрішню і зовнішню політику держави.

Вплив соціалістичних ідей у США, на відміну від Європи, був слабким. Невеликі партії соціалістів склалися в основному з емігрантів, що погано знали англійську мову. Міцних зв'язків з корінними американцями вони не мали. Основною формою організованого робітничого руху залишалися профспілки. У 1914 р. у лавах Американської федерації праці нарахувалося майже 2 млн чоловік.

3 *«Справедливий курс» Т. Рузвельта.* Наприкінці XIX – на початку XX ст. значного впливу в США набув рух за реформи і соціальний прогрес, що об'єднав інтелігенцію, службовців, дрібних підприємців і частину робітників. Прибічники реформ – «прогресисти» вимагали демократизації виборчої системи, контролю за діяльністю великих корпорацій, проведення реформи оподаткування і запровадження соціального страхування. Їхні гасла стали програмою дій ліберальної опозиції в лавах республіканської і демократичної партій. Необхідність змін стали усвідомлювати й

■ *Передвиборча карикатура: Т. Рузвельт, В. Вільсон і У. Тафт. «Як вони себе подають і як вони себе почувають».*

Як ви розумієте цю карикатуру? Свою точку зору обґрунтуйте.

Отримайте з додаткових джерел якомога більше цікавих відомостей про життя і політичну кар'єру В. Вільсона та У. Тафта. Чим їхня політика відрізнялася від політики Т. Рузвельта?

правлячі кола США, про що свідчила реформаторська діяльність президентів Т. Рузвельта і В. Вільсона.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Теодор Рузвельт (1858–1919) став президентом США в 1901 р. після убивства свого попередника Мак-Кінлі (доти він виконував обов'язки віце-президента). Уперше за довгі роки президентську посаду обійняв освічений, здібний, далекоглядний і розумний політик. Саме він поклав початок реформаторській діяльності американської адміністрації, завдяки чому початок ХХ ст. увійшов до історії країни під назвою «Прогресивна ера».

Рузвельт походив з багатой американської родини, предки якої прибули до Америки ще в 1644 р. Свою політичну діяльність він почав з боротьби проти корупції в державному апараті і цим зажив популярності й репутації чесного політика. Наприкінці ХІХ ст., займаючи високий пост у морському міністерстві, Рузвельт став одним з ініціаторів зміцнення американського флоту. Він не тільки готував іспансько-американську війну, але і узяв у ній безпосередню участь, повернувшись з війни в ореолі слави. Цим не забарилися скористатися республіканці. Рузвельта було обрано губернатором штату Нью-Йорк, а згодом й віце-президентом країни.

Перетворення Рузвельта на господаря Білого дому консервативна верхівка республіканської партії зустріла з тривогою: 42-річний президент відрізнявся незалежністю і вважався прихильником реформ. Наступні події підтвердили побоювання босів. У 1901–1908 рр. уряд організував понад 20 судових процесів проти великих корпорацій, висунувши їм обвинувачення у порушенні закону Шермана. Частину компаній за рішенням суду було розпущено або розділено на дві-три корпорації, а Рузвельт зажив слави «руйнівника трестів».

Однак президент аж ніяк не прагнув знищити корпорації, прекрасно розуміючи їхнє значення в економіці країни. Його ідея полягала в державному регулюванні великих компаній, обмеженні їхніх спроб монополізувати ринок. Проводячи цей курс, Рузвельт усіляко намагався розширити повноваження федерального уряду, підвести під регулятивну діяльність держави законодавчу базу. Він неодноразово заявляв, що «коли уряд здобуде повну владу, тоді цю владу можна буде використати для контролю над шкідливими впливами точно так, як у поточний момент уряд використовує владу, надану йому антитрестівським законом Шермана».

Переконуючи Моргана та інших «капітанів американської індустрії» у доцільності державного нагляду і контролю за діяльністю великих корпорацій, президент неодноразово попереджав їх про небезпеку народного невдоволення, про необхідність уникати «різких і раптових змін у суспільстві», які можуть бути викликані «відмовою здійснити необхідні зміни обережними і поміркованими заходами». У ділових колах повторювали його слова: «Ми повинні розвиватися шляхом еволюції, а не революції».

Справжнім лихом для американських фермерів було свавілля монополістів – залізничних компаній. Під час збирання врожаю вони значно підвищували тарифи на перевезення, змушуючи фермерів платити втридорога за доставку зерна на ринки. У 1903 р. за ініціативою Т. Рузвельта конгрес США заборонив залізничним компаніям змінювати оголошені

ся у три пункти: індивідуалізм, свобода особи і свобода конкуренції, які, на думку нової адміністрації, і мала захищати держава. Уряд В. Вільсона не прагнув жорстко контролювати діяльність великих корпорацій, а лише намагався боротися проти «нечесної конкуренції» і її наслідку – монополізації ринку.

Програма демократів містила всі вимоги прогресистів, і новий президент продовжив курс реформ, розпочатий Рузвельтом. В інтересах споживачів уряд зменшив до 27 % мита на ввезені до країни товари, причому ряд продуктів харчування звільнявся від них цілком. У 1913 р. згідно прийнятої 16-ї поправки до конституції в країні було запроваджено систему прогресивного оподаткування та створено Федеральну резервну систему, покликану забезпечити контроль над грошовим обігом та кредитно-фінансовими установами країни. Закон Клейтона, прийнятий у 1914 р., вніс необхідну для підприємців ясність у антимонопольне законодавство і заборонив його використання проти профспілок і страйкуючих робітників.

Адміністрація Вільсона провела також ряд помірних соціальних реформ. У 1916 р. у США було законодавчо обмежено застосування дитячої праці і запроваджено страхування робітників від нещасних випадків на виробництві тощо.

5 *Зовнішня політика. Іспано-американська війна та її наслідки. Розширення сфер впливу на Далекому Сході.* У перші десятиліття після громадянської війни країну захопило освоєння західних земель і бурхливе господарське будівництво. Але вже наприкінці XIX ст. у США зростає прагнення до територіальних загарбань. Великі компанії дедалі наполегливіше вимагали нових ринків збуту і джерел сировини. Активізація зовнішньої політики ставала неминучою.

Однак відносна військова слабкість країни не дозволяла їй провадити експансію на всіх континентах, як це робили європейські держави. Головну увагу в цей період Сполучені Штати приділяли Південній Америці і басейну Тихого океану.

За ідеологічне обґрунтування домагань США на економічну й політичну гегемонію над всім Американським континентом правила «доктрина Монро» (президент Дж. Монро 1823 р. висунув гасло «Америка для американців», що, по суті, означало «Америка для США»). Наприкінці XIX ст. на допомогу цій доктрині прийшли численні теорії, що доводили спільність економічних і політичних інтересів американських держав. У 1889–1890 рр. США провели першу міжамериканську конференцію, яка ухвалила заснування Міжнародного союзу американських республік з метою взаємного обміну економічною інформацією і створення при ньому комерційного бюро, яке у 1910 р. було перейменовано на Панамериканський союз.

Зміцнюючи позиції в Латинській Америці, США водночас активізували експансію на Карибах і на Тихому океані. У 1898 р., скориставшись із слабкості іспанської колоніальної імперії і початку визвольного повстання на Кубі, США спровокували іспано-американську війну. У двох морських битвах, біля берегів Філіппінських островів і Куби, іспанський флот був знищений, і уряд Іспанії був змушений просити миру. Мирний договір було підписано у Парижі в грудні 1898 р. За його умовами Іспанія відмовлялася від усіх прав на Кубу, Філіппіни, Пуерто-Ріко та

■ Політика американського «великого кийка» у ділі

На підставі зображеного схарактеризуйте суть політики «великого кийка». Хто автор цієї політики? Чи можна знайти їй виправдання? До яких історичних наслідків вона призвела? З додаткових джерел знайдіть приклади застосування цієї політики в Латинській Америці.

інші острови в Карибському морі. Майже всі іспанські володіння перейшли до США. Куба формально залишалася незалежною, але фактично над нею було встановлено американський контроль. США було передано й Філіппіни, за які Іспанія одержала 20 млн доларів умовної плати.

Американському урядові належить сумнівна заслуга запровадження в міжнародні відносини таких методів, як «політика великого кийка» і «дипломатія долара». У 1904 р. Т. Рузвельт заявив, що застосування «доктрини Монро» у західній півкулі змушує США взяти на себе обов'язки міжнародної поліцейської сили. «Потрібно висловлюватися м'яко, – стверджував президент, – але тримати в руках великий кийок». Цим США намагалися виправдати своє відкрите втручання у внутрішні справи латиноамериканських держав, кількаразову окупацію Домініканської республіки (1904, 1914), Куби (1906–1909, 1912), Гондурасу й Нікарагуа.

У 1903 р. розпочався конфлікт між США й Колумбією, через територію якої мав пройти канал, що з'єднає Тихий і Атлантичний океани. Після відмови колумбійського сенату поступитися за 100 млн доларів правом контролю над зоною будівництва Сполучені Штати організували заколот у провінції Панама і сприяли проголошенню її незалежною республікою. Через два тижні після визнання незалежності Панами новий уряд країни поступився США на вічні часи зоною каналу шириною в 10 миль. У 1914 р. канал було відкрито для експлуатації.

Порушення міжнародних норм викликало протести не тільки в латиноамериканських країнах, але й у США. Тому вже Тафт і Вільсон при проведенні експансіоністської політики прагнули в першу чергу використовувати економічну силу держави, застосовувати «дипломатію долара». Ця «дипломатія» виявилася в наданні латиноамериканським країнам кабальних позик, фінансово-економічної «допомоги», приватних інвестицій, що ставило їх у повну економічну залежність від північного сусіди.

■ Панамський канал: сьогодні і у минулому

Використовуючи свою економічну перевагу, США також сподівалися потіснити конкурентів на Далекому Сході. З цією метою в 1899 р. вони висунули доктрину «відкритих дверей» і «рівних можливостей» у торгівлі з Китаєм. Під час російсько-японської війни США надавали підтримку Японії, намагаючись послабити позиції Росії на Далекому Сході. Але згодом японо-американські відносини знову загострилися.

? Перевірте себе

1. Визначіть особливості економічного розвитку США наприкінці XIX – на початку XX ст.
2. Яку роль у житті країни стали відігравати великі корпорації і фінансово-промислові групи?
3. Чому початок XX ст. увійшов до історії США як «прогресивна ера»? Дайте оцінку реформаторської діяльності президентів Т. Рузвельта і В. Вільсона.
4. Чим, на вашу думку, відрізнявся антимонопольний курс адміністрацій Т. Рузвельта і В. Вільсона?
5. Визначте основні цілі зовнішньої політики США на зламі XIX–XX ст.
6. Яку доктрину використовували американські політики для виправдання експансії США в Латинській Америці?
7. Дайте визначення поняттям «політика великого кийка» і «дипломатія долара».

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Платформа республіканської партії на виборах 1904 р.

Прошло 50 років із дня заснування республіканської партії, що висунула разом поряд з іншими цілями припинення існування рабства людей. У 1860 р. вона домоглася обрання свого першого президента. Із 44 років, що пройшли після обрання Лінкольна, протягом 24 років республіканська партія здійснювала управління країною... Таке тривале правління республіканської партії є не випадковим. Це – вияв того, що республіканська партія завоювала довіру американського народу протягом життя двох його поколінь у такому ступені, з яким ніщо не може порівнятися за всю нашу історію, і виявила великі здібності в правлінні і формуванні урядів, які ще наочніше виявлялися у світлі нездатності і нестабільності, виявлених її супротивниками... Завдяки тарифу Дінглі робітники отримали повну зайнятість, заробітна

плата виросла і всі галузі промисловості переживають пожвавлення і процвітання.

Ми виграли швидко і звитягну війну з Іспанією. Ми зробили Кубу вільною...

Ми придушили повстання на Філіппінах, встановивши порядок, і забезпечили безпеку життя і власності, якої там не мали раніше. Ми заснували громадянський уряд, зробили його управління сильним і ефективним і надали його народу цих островів.

Якими досягненнями перед країною хизувалися політичні боси республіканців? Чи з усіма цими «заслугами» ви згодні?

3 послання президента Т. Рузвельта американському конгресу 3 грудня 1901 р.

Приголомшливий і надзвичайно складний промисловий розвиток, який із все зростаючою швидкістю відбувався у другій половині XIX ст., поставив нас на початок XX ст. перед обличчям дуже серйозних соціальних проблем...

...Капітани індустрії проклали через наш континент мережу залізниць, поставили на ноги нашу торгівлю, розвинули промислове виробництво і в цілому зробили і роблять для нашого народу багато доброго. Без них ніколи б не було того економічного розвитку, яким ми справедливо пишаємося...

Все це вірно, але вірно і те, що існує реальне і велике зло, одним з головних проявів якого є надмірна концентрація з багатьма її згубними наслідками. Мають бути здійснені практичні зусилля для усунення цього зла...

Перше, що необхідне для вироблення політики відносно корпорацій, це знання фактів, тобто гласність. Для користі суспільства уряд повинен мати в своєму розпорядженні право інспекції і перевірки діяльності корпорацій, що функціонують у федеральному масштабі... Всі подальші законодавчі або адміністративні заходи, до яких треба буде вдатися у плані державного регулювання або оподаткування, можуть бути визначені тільки тоді, коли буде досягнута гласність.

Великі корпорації, зазвичай звані трестами, навіть якщо вони створюються в якому-небудь одному штаті, завжди діють в багатьох штатах... Тому на користь всього народу федеральний уряд, не зазіхаючи на права штатів у їх внутрішніх справах, повинен узяти на себе нагляд і регулювання діяльності всіх корпорацій, що оперують у федеральному масштабі. Це особливо важливо в умовах, коли корпорація значну частину своїх доходів отримує завдяки закладеним у ній елементам монополії або тенденції до такої...

Я вважаю, що необхідно видати закон, що дозволяє федеральному уряду здійснювати контроль в окреслених вище рамках, спираючись на досвід дії закону про федеральну торгівлю.

Уважно ознайомтеся з документом. Подумайте, чому Т. Рузвельт, високо оцінюючи роль великих корпорацій у розвитку національної економіки, водночас прагнув встановити державний нагляд і контроль за їх діяльністю. І що йому для цього було потрібне?

Американський історик про розкол республіканської партії у 1912 р. і утворення партії прогресистів

Вихід з партії, якою він (Т. Рузвельт. – Авт.) керував сім років, і організація власної партії були не тільки вчинком, що має дуже важливе значення, але і заходом, що вимагає величезної суми грошей. Перкінс і Менсі (відомі підприємці. – Авт.) надали свої чекові книжки, щоб зробити Рузвельта наступним республіканським президентом. Але чи захочуть вони битися за те, щоб зробити його президентом-прогресистом? Погляди всіх були звернені на цих двох

бізнесменів, що радилися про щось приглушеними голосами. Раптом вони рішуче підійшли до Рузвельта і, поклавши йому руки на плечі, урочисто сказали: «Полковник, ми вам допоможемо».

Що остаточно підштовхнуло Т. Рузвельта до висунення своєї кандидатури на виборах від нової у США політичної партії?

Закон про посилення антитрестового законодавства і заборону переслідування організацій робітників і фермерів від 1 серпня 1914 р.

Для посилення антитрестівського законодавства уряду асигнується... 300 тис. доларів; проте ці кошти не повинні використовуватися для переслідування організацій і індивідів, що створюють союзи і що укладають угоди з метою підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня, поліпшення умов праці та інших дій, які в подальшому будуть визнані законними; ці асигнування, далі, не повинні використовуватися для переслідування виробників сільськогосподарської продукції або для переслідування асоціацій фермерів, що створюють союзи або що укладають угоди з метою домагатися справедливих цін на свою продукцію і підтримувати ці ціни.

Що, на вашу думку, змусило конгрес США заборонити використання анти-трестівського законодавства проти об'єднань трудящих?

3 послання Т. Рузвельта американському конгресу 6 грудня 1904 р.

...Будь-яка країна, народ якої поводить себе добре, може розраховувати на нашу щирозсерду дружбу. Якщо будь-яка нація дотримується порядку і виконує свої зобов'язання, їй не слід побоюватися втручання з боку Сполучених Штатів.

Які країни, згідно точки зору адміністрації США, були гарантовані від небезпеки американської агресії і за яких умов?

Американський історик У. Фостер про будівництво Панамського каналу

Укладений незабаром договір про канал було складено так, як того хотіли Сполучені Штати. Його умови влаштовували Сполучені Штати навіть більше, ніж ті, які вони незадовго до цього нав'язували Колумбії...

Президент Теодор Рузвельт, якому американський імперіалізм був зобов'язаний цим спритним ходом, згодом нахабно хвалився своїми самочинними діями: «Я забрав зону каналу і надав конгресу можливість займатися дебатами; доки йдуть дебати, будівництво каналу теж іде вперед».

Як коментував встановлення контролю США над зоною Панамського каналу Т. Рузвельт?

ДАТИ І ПОДІЇ

1901–1909 рр. – адміністрація Т. Рузвельта. Політика «Справедливого курсу».

1912 р. – розкол республіканської партії і перемога на президентських виборах демократів.

1913–1921 рр. – адміністрація В. Вільсона. Політика «Нових свобод».

Британська імперія на початку ХХ ст.

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

Чому в останній третині ХІХ ст. Англія поступово втрачає провідне місце у світовій економіці? Згадайте, що стало причиною занепаду і кризи ідеології і політики англійських лібералів у цей час.

1 Економічний розвиток. Втрата промислової і торговельної першості. Кінець ХІХ – початок ХХ ст. – період швидкого економічного піднесення США і Німеччини – для Англії обернувся втратою монопольних позицій у світовій промисловості й торгівлі. У 1871–1913 рр. виробництво промислової продукції в країні збільшилося лише в 2,2 раза, тоді як у США воно зросло в 9, Німеччині – у 6, а у Франції – у 3 рази. Наприкінці ХІХ ст. англійська індустрія посідала вже не перше, а третє місце у світі. Частка Великої Британії у світовій торгівлі скоротилася з 22 % у 1870 р. до 15 % у 1913 р.

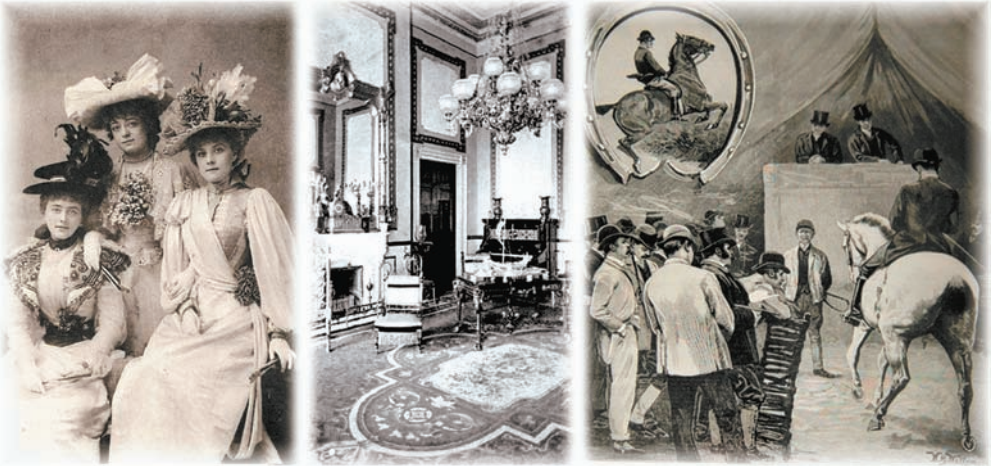
Головна причина відставання країни полягала у застарілій технічній базі промисловості. Англійська індустрія, сформована переважно у першій половині ХІХ ст., була не в змозі конкурувати з передовими підприємствами США й Німеччини. Для заміни устаткування були потрібні чималі кошти, але далеко не кожний підприємець був готовий здійснити дорогі технічні нововведення. У цьому і не вбачалось особливої необхідності. Наявність в Англії колоніальних володінь з неосязними ринками збуту товарів, дешевою робочою силою і сировиною дозволяла одержувати високі прибутки і на застарілій техніці, але технічне відставання вже невдовзі відбилося на обсягах виробництва. США стали випереджати Англію за виплавкою чавуну і сталі. Німеччина виявилася серйозним конкурентом у торгівлі і вже в 90-х рр. почала тіснити Британію на її власних ринках. Англійський текстиль ще утримував першість у світі, але становище металургії і металообробки сильно потерпало від іноземної конкуренції.

Становище ускладнювалося тим, що британський уряд продовжував дотримуватися фрітредерської політики. Адаже у свідомості багатьох англійців з принципом свободи торгівлі пов'язувалися колишні економічні успіхи країни, її перетворення на «майстерню світу». Але часи індустріальної переваги Англії минали, і безмитне надходження до країни закордонної продукції ставило британських підприємців у невигідні умови.

З кінця ХІХ ст. англійський капітал у дедалі більших розмірах вивозиться до колоній, вкладається в експлуатацію їх сировинних і аграрних ресурсів, будівництво залізниць, розвиток колоніальної торгівлі. Прибутки від закордонних інвестицій Англії досягли на початок ХХ ст. 90–100 млн фунтів стерлінгів на рік, що в п'ять разів перевищувало прибутки країни від зовнішньої торгівлі. Зв'язок із колоніальними країнами імперії здійснювався за допомогою фінансових установ. У 1904 р. 50 англійських банків мали 2279 колоніальних відділень, тоді як банки Франції – лише 136, а Німеччини – 70.

Деякі галузі англійської індустрії були лише почасти зачеплені іноземною конкуренцією. Так, кораблі, побудовані на верфях країни, не мали собі рівних за морехідними якостями. Британські верстати охоче купували за кордоном, і навіть США відставали від Англії за обсягом

■ Англійська буржуазія

експорту машин. Велика Британія зберігала провідну роль у світовій посередницькій торгівлі, а Лондон, як і раніше, вважався міжнародним фінансовим центром. Англійська буржуазія аж ніяк не почувала себе бідною родичкою поруч із своїми молодими конкурентами. Вона і надалі керувала найбагатшою країною світу.

Наприкінці XIX ст. в Англії з'являються перші великі об'єднання підприємців, що досить швидко встановили монопольний контроль над колоніальною торгівлею, суднобудівною і військовою промисловістю. Однак у традиційних галузях британської індустрії (вугільній і текстильній) монополізувати виробництво було складніше. Значну роль тут продовжували відігравати незалежні, часто сімейні фірми.

2 *Політична система Сполученого Королівства.* Королівство Англія, включаючи князівство Уельс, було окремою державою до 1707 р., доки не об'єдналося із Шотландією у Королівство Велика Британія. Після формальної унії з Ірландією у 1801 р. було утворено Сполучене Королівство Великої Британії та Ірландії, що стало відтоді офіційною назвою держави. Після надання парламентом королеві Вікторії у 1876 р. титулу імператриці Індії в офіційних англійських документах почала вживатися назва «Британська імперія».

На початок XX ст. за своїм державним устроєм Велика Британія була парламентською монархією. Вищий державний орган – парламент, що складався із палати лордів і палати громад, обговорював і приймав закони країни, які вступали у силу після їх затвердження монархом. Вся виконавча влада належала кабінету міністрів, право на формування якого здобувала партія, що перемагала на виборах, а її лідер, як правило, ставав прем'єр-міністром. Проте монархія зберігала певні важелі впливу на політичне життя країни. Королева призначала прем'єр-міністрів. Уряд зобов'язаний був інформувати її про будь-які більш-менш серйозні зміни у внутрішній і зовнішній політиці.

З 1837 до 1901 р. трон Великої Британії посідала королева Вікторія, яка стала символом історії Англії у добу вищого піднесення її могутності.

Королева високо ставила королівські права і нікому не дозволяла зазіхати на них, оскільки вважала себе гарантом конституційності і традиційних британських свобод. Вона не конфліктувала з парламентом і не зазіхала на його повноваження. Але всі прем'єр-міністри Англії починали листи до неї словами: «Смиренно виконуючи свій обов'язок» і робили свої доповіді стоячи.

Політичне життя Англії визначалося суперництвом двох партій – ліберальної і консервативної, що виникли на основі колишніх парламентських угруповань вігів і торі. До середини 80-х років XIX ст. безумовну перевагу в парламенті мали ліберали, але потім, у зв'язку з кризою ідеології і політики партії та її розколом, вони надовго поступаються своїми позиціями консерваторам. З 1886 до 1905 р. останні перебували при владі 17 років, спираючись на підтримку всієї земельної аристократії, промислової і фінансової буржуазії, державних чиновників і навіть частини кваліфікованих робітників. Упродовж 1895 – 1905 рр. торі беззмінно формували уряди, які очолювали лорд Солсбері і його небіж лорд Бальфур.

До кінця XIX ст. члени тред-юніонів, що обиралися до парламенту, проходили за підтримкою або за списками лібералів. Назріла необхідність законодавчого захисту своїх прав змусила англійські профспілки переглянути свою парламентську тактику. У 1900 р. Лондонський конгрес тред-юніоністів утворив Комітет робітничого представництва з метою обрання робітничих депутатів до парламенту. Обрані депутати повинні були створити в палаті громад окрему фракцію, але в інтересах робітників їм дозволялося співпрацювати з лібералами.

Комітет створювався на основі колективного членства профспілок і вже в 1904 р. об'єднував понад 1 млн чоловік. У 1906 р. Комітет було перейменовано на лейбористську (робітничу) партію, яка на перших же виборах завоювала 29 парламентських місць. Таким чином, в Англії з'явилася нова впливова політична організація, якій згодом судилося посісти місце лібералів у двопартійній системі країни. З моменту свого створення лейбористська партія стояла на реформістських позиціях.

Перед Першою світовою війною відбулося організаційне оформлення також лівих соціалістів. Проте, створена на марксистській основі Британська соціалістична партія не змогла очолити робітничий рух і залишалася нечисленною організацією.

3 *Ліберальні реформи в Англії на початку XX ст. Д. Ллойд Джордж.* У 1901 р. померла королева Вікторія. Три покоління британців народилися, а багато хто з них і помер за її царювання. Королева стала символом цілої доби, її образ асоціювався з величчю і могутністю імперії. Вона уособлювала для англійців міцність і сталість Великої Британії, вірність її традиціям.

Англія вступила в XX ст. у стані війни з бурами, і на гребені шовіністичного піднесення перемогу на парламентських виборах знову здобули консерватори. Проте війна і світова економічна криза, що саме почалася, поставили торі перед серйозними проблемами у внутрішній і зовнішній політиці. Знову підняте питання про протекціонізм – необхідність захисту англійського ринку від іноземної конкуренції – викликало серйозні розбіжності у партії і ледь не спричинило її розкол. У 1905 р. уряд лорда Бальфура подав у відставку, а на виборах 1906 р. консерватори зазнали

повної поразки – до влади знову повернулися ліберали на чолі з Г. Кемпбелл-Баннерманом.

Проте з часів У. Гладстона ліберальна партія зазнала серйозних змін. Від колишньої доктрини державного невтручання в економіку і трудові відносини ліберали зберегли лише відданість фрітреду. До того ж у ході виборчої кампанії на перший план у партії висунулося радикальне крило прихильників реформ і соціального прогресу, яке незабаром очолив один з найталановитіших політиків тогочасної Англії Девід Ллойд Джордж. Саме він, очоливши міністерство торгівлі і промисловості, став ідеологом і провідником ліберальних реформ, проведених у країні на початку ХХ ст.

■ Д. Ллойд Джордж

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Девід Джордж (1863–1945), пізніше відомий під прізвищем Ллойд Джордж, народився в родині вчителя. Рано втративши батьків, він виховувався у дядька Ллойда, власника невеликої шевської майстерні у закутковому валлійському селі. Девід самоюкою опанував початки юриспруденції, вступив до адвокатської контори і став співпрацювати з місцевою пресою. У 27 років він стає депутатом парламенту, і незабаром молодий валлієць звернув на себе увагу неабияким ораторським талантом, активністю і незмінною кмітливостю.

Ллойд Джордж зажив слави бунтаря. Однак, пропонуючи йому місце в уряді, керівництво лібералів знало, що робить: партія потребувала ораторської майстерності Ллойда Джорджа, його незрівнянної здатності до соціального маневрування.

Обійнявши посаду міністра торгівлі й промисловості, Ллойд Джордж зумів запобігти кільком великим страйкам, виступивши посередником на переговорах між підприємцями і робітниками. За його ініціативою в 1906 р. парламент заборонив промисловцям висувати тред-юніонам позови щодо збитків від страйків, а згодом створено королівську (державну) комісію для посередництва у трудових конфліктах на виробництві.

Головного значення Ллойд Джордж надавав проведенню соціальних реформ, узявшись за цю справу з властивою йому рішучістю й енергією. Адже від голосів робітників-виборців тепер залежало майбутнє його партії.

У 1907 р. ліберали провели через парламент новий закон про компенсацію при нещасливих випадках на виробництві. У 1908 р. було запроваджено 8-годинний робочий день для гірників і встановлено пенсії для робітників з 70-літнього віку. У 1909 р. в Англії було законодавчо встановлено мінімум заробітної плати, а в 1911 р. запроваджено державне соціальне страхування за хворобою, інвалідністю і безробіттям. Кошти для страхування надходили з державного бюджету, вносилися підприємцями і самими робітниками.

Пост міністра фінансів, зайнятий у 1908 р. в уряді Г. Асквіта, дозволив Ллойд Джорджеві активніше впливати на політику уряду. Але перший

же проект бюджету, поданий ним до парламенту, зіткнувся з лютим опором консерваторів. Проект передбачав значне збільшення податків із заможних верств населення для фінансування зростаючих військових видатків та нових соціальних програм і зачіпав насамперед інтереси великих землевласників.

Боротьба навколо бюджету втягнула уряд лібералів у затяжний конфлікт з палатою лордів, який закінчився 1911 р. прийняттям нового закону про парламент. Повноваження верхньої палати було значно обмежено, вона взагалі позбавилася права втручатися в бюджетні питання. Інші законопроекти вона могла затримувати лише двічі; якщо ж палата громад приймала їх утретє, вони ставали законами і без санкції лордів.

Піднесення визвольного руху в Ірландії і залежність від голосів ірландських депутатів змусили уряд лібералів внести в 1912 р. на розгляд парламенту новий білль про гомруль. Однак і цього разу консерватори зустріли законопроект у багнети. Вони зажадали розчленування Ірландії і виведення з-під юрисдикції майбутнього ірландського парламенту її північно-східної частини – Ольстера, де проживали протестанти – нащадки англійських переселенців. Хоча закон про гомруль було прийнято 1914 р., Ольстер виключався зі сфери його дії, а війна, що саме розпочалася, дала урядові привід відкласти його здійснення.

4 Колоніальні загарбання Англії. Утрата промислової монополії і загострення конкуренції на світовому ринку наклали відбиток на зовнішню політику Великої Британії. Одним з головних її завдань стає зміцнення і розширення колоніальної імперії. Невтримні загарбання втягнули Англію в гострі конфлікти з усіма великими державами і погіршили її міжнародне становище. У 1898 р. англо-французьке колоніальне суперництво в Африці ледь не призвело до війни між двома країнами.

У 1899 р. британський уряд спровокував англо-бурську війну, яка тривала два з половиною роки. Військова потужність Англії незмірно перевищувала сили бурських республік, але розрахунки агресорів на «воєнну прогулянку» не виправдалися. Наприкінці 1899 р. бури завдали їм двох важких поразок, що змусило британське командування перекинути на південь Африки 450-тисячну армію. Бури продовжували опір, вдало застосовуючи тактику партизанської війни. Але сили були нерівні, і 1902 р. війна закінчилася приєднанням Трансваалю й Оранжевої до англійських володінь у Південній Африці.

Війна коштувала Англії 6 тис. убитих, 23 тис. поранених і 16 тис. померлих від ран. Гнітюче враження справило в країні повідомлення про жахи винайдених британською воячиною концентраційних таборів. За роки війни від голоду і хвороб у них померло 20 тис. бурів, в основному старих, жінок і дітей.

Намагаючись зміцнити єдність Британської імперії, англійський уряд надавав «білим колоніям» (населеним європейськими переселенцями) статус домініону, тобто самоврядної території. Слідом за Канадою, що мала статус домініону з 1867 р., права самоврядування дістали Австралія, Нова Зеландія (1907) і Південна Африка (1910). Починаючи з 1907 р., британський уряд став регулярно збирати імперські конференції для консультацій з домініонами у найважливіших питаннях зовнішньої і внутрішньої політики.

1 **5** *Перехід від політики «блискучої ізоляції» до політики союзів. Підготовка до війни.* До початку ХХ ст. Велика Британія традиційно утримувалася від участі в європейських коаліціях, керуючись у зовнішній політиці лише власними інтересами. Прем'єр-міністр країни лорд Солсбері на кинутий йому якимось докір щодо відсутності союзників відповів, що Англія їх не потребує, і назвав її ізоляцію «блискучою»: над землями імперії ніколи не заходить сонце, її піддані нараховують півмільярда, королівський флот за тоннажем і вогневою міццю перевершує об'єднані сили всіх інших морських держав.

Упевнені в невразливості острівного положення Англії та у перевазі її військового флоту, британські дипломати вважали за кращу зовнішню політику не зв'язувати собі руки союзами з іншими державами, заохочувати конфлікти між ними і мати з цих конфліктів користь для Англії. Для збереження «європейської рівноваги» Велика Британія звичайно протидіяла найсильнішій континентальній державі, не дозволяючи їй посісти домінуюче становище в Європі.

Однак, погіршення міжнародного становища країни на початку ХХ ст. змусило англійський уряд змінити зовнішньополітичний курс. Різке посилення військової і морської могутності Німеччини, її неприховані територіальні домагання створювали реальну загрозу існуванню Британської імперії. Політика ізоляції ставала небезпечною, і британська дипломатія почала шукати союзників у майбутній сутичці з Німецькою імперією. У 1904 р., після врегулювання взаємних колоніальних претензій в Африці, Англія уклала військово-політичну угоду з Францією, що дістала назву Антанти («Сердечної згоди»). У 1907 р. Антанта стала потрійною: підписавши з Англією конвенцію про поділ сфер впливу в Ірані, Афганістані і Тибеті, до неї приєдналася і Росія. Таким чином, у результаті угод 1904–1907 рр. зусиллями англійських дипломатів остаточно оформився військово-політичний блок трьох держав, який протистояв країнам Троїстого союзу. Політичну підготовку до війни було завершено.

Задовго до початку війни британський уряд почав посилено озброювати країну: за десять передвоєнних років воєнні витрати Англії збільшилися

■ Так виглядали у ті часи кораблі британського військового флоту

втричі. Створений 1910 р. Комітет імперської оборони розробив стратегічний план у масштабі імперії. Поряд з посиленням флоту в Англії було створено армію, готову, в разі потреби, до боїв на європейському континенті.

? Перевірте себе

1. Визначте особливості економічного розвитку Великої Британії на початку ХХ ст. Куди і чому переважно спрямовувались вільні кошти, нагромаджені англійським капіталом?
2. Схарактеризуйте особливості політичної системи Сполученого Королівства. Які повноваження на початок ХХ ст. зберігала британська монархія?
3. Розкажіть про виникнення лейбористської партії. Чому, на вашу думку, вона згодом зайняла місце лібералів у двопартійній системі?
4. Охарактеризуйте суть і спрямованість соціальних реформ, здійснених англійськими лібералами з ініціативи Д. Ллойд Джорджа. Чому, на вашу думку, вони викликали опір консерваторів та членів палати лордів?
5. Визначте причини зміни традиційного зовнішньополітичного курсу Великої Британії на початку ХХ ст. Чому вона змушена була відмовитись від політики «блискучої ізоляції»?
6. Які причини змусили англійський уряд укласти союз із своїми давніми політичними і колоніальними суперниками – Францією та Росією?
7. Що означає поняття «домініон»? Які колонії Англії і чому здобули права домініонів?

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Зі статті у британській газеті «Таймс», 1901 р.

Настало ХХ століття... Ми вступаємо в нове століття спадкоємцями досягнень і слави минулого; ми стали більш зрілими... Наш державний лад з особистої монархії, обмеженої спадкоємною аристократією, перетворився в демократичну систему найліберальнішого типу... І це перетворення відбулося без усяких болючих порушень традицій минулого... Володіючи такою формою правління, володіючи великим нагромадженням багатством, яке суттєво проникло в усе суспільство, володіючи – і це найголовніше – народом процвітаючим, задоволеним, мужнім, розумним, котрий вірить у свої сили, ми можемо з надією дивитися вперед, не боячись буревіїв та конфліктів, через які, можливо, нам треба буде пройти.

Яким чином популярна англійська газета коментувала зміни в політичному житті Великої Британії?

Статут Комітету робітничого представництва (січень 1905 р.)

(КРП об'єднавав 158 тред-юніонів, 73 ради тред-юніонів і деякі інші організації)

I. Комітет робітничого представництва є федерацією профспілок, виробничих рад, Незалежної робітничої партії, Фабіанського товариства. Кооперативні суспільства також можуть входити до його складу.

II. Мета. Забезпечити шляхом об'єднаних дій вибори до парламенту кандидатів, що висуваються перш за все товариствами, що приєдналися до Комітету або входять до його складу, які планують утворити в парламенті особливу фракцію з власними парламентськими лідерами і власною політикою з робітничого питання, суворо утримуючись від злиття з якою-небудь групою консервативної або ліберальної партій і від підтримки її політики...

VIII. Парламентський фонд

а) *Мета.* Надавати допомогу у витратах на виборчу кампанію і підтримку робітничих кандидатів, висунутих Виконавчим комітетом КРП.

б) *Розміри внесків.* Усі товариства, що пристають до КРП, за винятком виробничих рад, повинні вносити до його фонду щорічно по 1 пенсу з кожного члена не пізніше за останній день кожного фінансового року.

г) *Витрати.* Утримання депутатів. Усі депутати, обрані за сприяння КРП, отримують винагороду в однаковому розмірі з парламентського фонду, в сумі не більше 220 ф. ст. у рік.

З якою метою і на яких принципах створювався Комітет робітничого представництва, реорганізований згодом у лейбористську партію?

Чому, на вашу думку, обраним за його сприяння депутатам заборонялось об'єднуватись з представниками інших партій?

Передвиборне звернення лейбористів (1906 р.)

Майбутні вибори повинні вирішити питання: бути або не бути робітникам дійсно представленими в парламенті?

Кажуть, що палата громад – палата народу, але саме народу там до цих пір немає.

Лендлорди, підприємці, адвокати, пивовари і фінансисти – ось хто має в ній силу... Чому ж не робітники?

Профспілки вимагають такої ж свободи, яку мають підприємці. Їм у цьому відмовляють.

Чиї інтереси у парламенті мала представляти лейбористська партія?

Промова Д. Ллойд Джорджа на захист бюджету (Лондон, літо 1909 р.)

Проект бюджету... складено не просто з метою введення податків, а податків, які повинні принести користь. Пора зрозуміти, що прийшов час, коли забезпечення старих і бідняків диктується необхідністю для нашої країни – мабуть, найбагатшої країни в світі... У країні багато людей, кого провидіння наділило великим багатством, і якщо серед них знаходяться такі, які відмовляються дати досить стерпні пожертвування на користь менш вдалих їх співвітчизників, то вони скупі багатчі. Ми пропонуємо домогтися більшого за допомогою бюджетного білля. Ми збільшуємо податки з тим, щоб забезпечити захист від зла і страждань, які несе з собою безробіття.

Які соціальні верстви, на думку Д. Ллойд Джорджа, мали нести на собі основний податковий тягар для фінансування соціальних програм?

Виступ одного з лідерів консервативної партії А. Бальфура у Ноттінгемі з приводу проекту гомруля 1913 р.

Тим, хто вважає, що ірландський патріотизм у його винятковій і більш чи менш ворожій Англії формі збережеться вічно, я б шанобливо порадив серйозно поміркувати про наслідки надання Ірландії за межами Ольстера повної автономії, яка може спричинити і потенційне відокремлення. Така політика, згубна для Ірландії і небезпечна для Великої Британії, задовольнить лише найбільш крайні вимоги ірландських націоналістів, але нічого більше не дасть.

Чому британські консерватори побоювались надання Ірландії автономії?

Сесіл Родс про плани встановлення світового панування Великої Британії

Гроші і енергія мають бути спрямовані на заснування і розвиток секретного товариства, справжнім наміром і метою якого має бути поширення британ-

ського володарювання у світі, удосконалення системи еміграції із Сполученого Королівства і колонізації британськими підданими всіх країн, де засоби існування сприятливі для їх енергії, праці і заповзятливості, а особливо для заняття британськими поселенцями внутрішнього континенту Африки, Святої Землі, долини Євфрату, островів Кіпру і Кандії, всієї Південної Америки, островів Тихого океану, не зайнятих ще Великою Британією, всього Малайського архіпелагу, берегової смуги Китаю і Японії, возз'єднання кінець кінцем Сполучених Штатів Америки як складової частини Британської імперії, встановлення системи колоніального представництва в імперському парламенті, який може прагнути до злиття роз'єднаних частин імперії.

Які експансіоністські плани виношувались правлячою верхівкою Великої Британії на початку ХХ ст.?

ДАТИ І ПОДІЇ

1899–1902 рр. – англо-бурська війна.

1906 р. – утворення Лейбористської партії.

1906 – 1911 рр. – соціальні реформи Д. Ллойд Джорджа.

1911 р. – Акт про парламент. Обмеження повноважень палати лордів.

§5

Німеччина

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

З курсу всесвітньої історії, що вивчався у 9-му класі, пригадайте, як і коли відбулось об'єднання Німеччини в єдину державу. Хто стояв біля витоків її економічної і військової могутності?

1 Економічне піднесення країни. В останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. німецька економіка набула потужного розвитку, поступаючись за темпами зростання лише США. З 1870 до 1913 р. обсяг промислового виробництва в країні збільшився у 6 разів, у тому числі видобуток вугілля – у 7, виплавка чавуну – у 14 і сталі – у 92 рази. Вже в 70-ті роки ХІХ ст. за рівнем промислового розвитку Німеччина обігнала Францію, а на початок ХХ ст., залишивши позаду Англію, вона висунулася на перше місце в Європі і стала другою (після США) індустріальною державою світу.

Випереджаючого розвитку в Німеччині набули новітні галузі промисловості, що визначали на той час технічний прогрес, – машинобудування та електроенергетика, хімічна й електротехнічна. У країні було зосереджено 2/3 світового виробництва фарб, а потужність німецьких електростанцій лише за перше десятиліття ХХ ст. збільшилася у 100 разів. Швидкими темпами провадилося також залізничне будівництво. У 1871–1913 рр. довжина залізниць у Німеччині збільшилася в 33 рази.

Індустріальне піднесення в країні супроводжувалося концентрацією виробництва на великих заводах і створенням потужних промислових об'єднань, багато з яких монополізували випуск окремих видів продукції. У 1887 р. в імперії було зареєстровано 70 картельних угод, у 1900 – 300, а в 1914 р. тут уже нараховувалося до 600 картелів, які об'єднували цілі галузі виробництва. Так, монопольне становище у вугільній промисловості країни посів Рейн-Вестфальський вугільний синдикат (95 % вуглевидобутку Рурського басейну). В електротехнічній промисловості панували

фірми АЕГ, «Сіменс-Шуккерт» і «Сіменс-Гальске». Безумовне лідерство на ринку озброєнь Німеччини на початку ХХ ст. захопив концерн відомого «гарматного короля» Ф. Круппа.

Активну роль в утворенні господарських об'єднань (картелів, синдикатів і концернів) відігравали банки. У 1914 р. 9 берлінських банків, що зосередили половину всіх внесків у країні, мали своїх представників у правліннях 751 промислової компанії. Внаслідок всього цього економічну потужність Німеччини було зосереджено в руках її некоронованих володарів – фінансово-промислових магнатів, таких, як Крупп, Тиссен, Кірдорф, Стіссен, Генземаан та ін. Захопивши командні позиції в економіці, ця фінансова олігархія справляла помітний вплив і на політичне життя країни.

Швидке індустріальне зростання Німеччини помітно вплинуло на розвиток зовнішньої торгівлі. У 1901–1913 рр. німецький експорт потроївся, причому левову частку в його структурі посідали машини й готові вироби.

2 *Політична система імперії.* Єдина німецька держава була утворена у січні 1871 р. після переможної для Пруссії та її союзників війни проти Франції. Ще до підписання мирного договору у Дзеркальній залі Версальського палацу прусський король Вільгельм I був урочисто проголошений німецьким імператором. До складу імперії увійшли всі німецькі держави, за винятком Австрії.

Політичну систему єдиної Німеччини було визначено імперською конституцією, прийнятою у квітні 1871 р. Історичні традиції наклали відбиток на нове державне утворення. Імперія створювалася як союзна держава і складалась із 22 монархій та 3 вільних міст – Гамбурга, Любека і Бремена. Провідне місце в імперії посіла Пруссія – ініціатор і головний рушій об'єднання німецьких земель.

Вищим законодавчим органом країни став рейхстаг (імперський з'їзд), що обирався на підставі загального виборчого права. Проте його законодавчі права були обмежені, тому що будь-який законопроект набирав сили лише за схвалення бундесратом імперії і кайзером. Бундесрат (Союзна рада), по суті, виконував роль верхньої палати парламенту. На відміну від рейхстагу, він не обирався, а складався з представників

■ Рейхстаг у гравюрі та на фотографії початку ХХ ст.

німецьких монархів і вільних міст. Пруссії належало в рейхстазі 17 місць з 58, вона мала право вето у випадку зміни конституції імперії.

На чолі нової держави стояв кайзер (імператор), який водночас був королем Пруссії і головнокомандувачем армії і флоту. Його було наділено великими повноваженнями, у тому числі правом розпуску рейхстагу і застосування каральних санкцій проти окремих держав союзу. Виконавча влада була цілком незалежною від законодавчої. Канцлер (голова уряду імперії) призначався особисто кайзером і ніс відповідальність тільки перед ним.

Конституція 1871 р. зберегла в Німеччині багато рис пруської поліцейської держави і закріпила за юнкерською Пруссією панівне становище в імперії. Але вона мала і прогресивні аспекти. Хоча формально станові привілеї дворянства не було скасовано, конституція гарантувала всім німцям, незалежно від походження, рівне право на заняття державних посад, володіння власністю і підприємницьку діяльність.

Правлячі кола країни не могли не враховувати швидко зростаючий вплив промисловців і фінансистів. Тому нова держава будувалася з урахуванням інтересів як поміщиків – юнкерів, так і буржуазії. Дворяни продовжували посідати ключові пости в державному апараті, але німецькому капіталові було забезпечено повну свободу дій і державну підтримку всередині країни і за її межами.

3 *Внутрішня і зовнішня політика Німеччини на початку ХХ ст.*

Наприкінці ХІХ ст. після вступу на престол кайзера Вільгельма ІІ зовнішня політика Німеччини різко активізується, змінюється її спрямованість. Бурхливий розвиток промисловості, яка переросла можливості внутрішнього ринку, змушував правлячі кола країни підтримувати німецьку торговельну експансію в Європі, шукати «нових незалежних місць» для збуту товарів. Ставши на шлях колоніальних загарбань пізніше за інші країни, Німеччина значно поступалася їм у розмірах захоплених територій. Німецькі колонії були в дванадцять разів менші за англійські, а до того ж бідні на сировинні ресурси. Імперське керівництво гостро потерпало від такої «несправедливості» і, активізуючи колоніальну політику, уперше порушило питання про переділ уже поділеного європейськими країнами світу. «Минули вже ті часи, – заявляв у рейхстазі майбутній канцлер Бернгард фон Бюлов, – коли інші народи ділили між собою землі і води... Ми вимагаємо і для себе місця під сонцем».

Перехід Німеччини до «світової політики» відбився в її претензіях на панування в Європі, бажанні закріпитися на Близькому, Середньому і Далекому Сході, прагненні до переділу сфер впливу в Африці. Головним напрямком німецької експансії став Близький Схід. У 1899 р. кайзер домігся від турецького султана згоди на будівництво трансконтинентальної залізниці, яка мала з'єднати Берлін і Багдад, після чого розпочалося активне проникнення німецького капіталу на Балкани, до Анатолії і Месопотамії.

Просування німців на Схід і неприховані територіальні претензії Німеччини призвели до різкого загострення її відносин з найбільшою колоніальною державою світу – Англією. До початку ХХ ст. англо-німецькі суперечності стають головними в системі міжнародних відносин. Економічне, політичне і колоніальне суперництво двох країн доповнилося

гонкою військово-морських озброєнь. Розгорнувши в 1898 р. будівництво потужного військового флоту, Німеччина кинула виклик «володарці морів», загрожуючи їй посередницькій торгівлі та зв'язкам з колоніями.

Плакаючи загарбницькі плани і готуючись до війни за переділ світу, правлячі кола імперії вжили заходів для консолідації своїх сил напередодні майбутньої сутічки. Ініціатором «політики згуртування» двох найвпливовіших сил суспільства – юнкерів і великої буржуазії – виступили військові, магнати важкої індустрії, а практично її втілив у життя новий канцлер Б. фон Бюлов (1900–1909).

Державна підтримка промисловців і зниження в інтересах експортерів увізних мит у 90-ті роки XIX ст. викликали сильне незадоволення землевласників – юнкерів, тому що ринок країни було знову відкрито для дешевої російської пшениці. Намагаючись заручитися підтримкою юнкерів, фон Бюлов провів у 1902 р. через рейхстаг новий митний тариф, який майже вдвічі підвищив мита на ввезене зерно. Після запровадження тарифу в 1904 р. чистий прибуток поміщиків тільки за рік склав 1,5 млрд марок.

У 1906 р. Німеччина пережила сильну урядову кризу, пов'язану з появою в пресі інформації про звірства німецьких колонізаторів у Південно-Західній Африці. Обурення громадськості підтримали преса та парламентська опозиція, і рейхстаг відхилив затвердження асигнувань на придушення повсталих африканських племен гереро і готтентотів. Однак на виборах 1907 р., роздувши націоналістичну пропаганду, фон Бюлов спромігся згуртувати в єдиний блок консервативні і ліберальні партії країни та забезпечити своїм прихильникам більшість депутатських мандатів. Голосами цього «бюловського» блоку було виділено кошти на завершення колоніальної війни, нові асигнування на будівництво флоту. У 1908 р. рейхстаг прийняв закон «Про молодь і збори», який забороняв молодим людям до 18 років брати участь у політичній діяльності.

У 1909 р. фон Бюлова на посту рейхсканцлера замінив Т. фон Бетман-Гольвег, який раніше очолював Міністерство внутрішніх справ Пруссії. Спираючись на «чорно-блакитний» блок пруських консерваторів і клерикалів, канцлер цілком підтримував курс Вільгельма II на підготовку війни і перешкоджав будь-яким спробам реформ у країні.

За п'ять років перед війною (1909–1914) військові витрати Німеччини збільшилися на 33 % і становили половину всього державного бюджету. У 1913 р. її армія нараховувала 666 тис. чол. Завдяки зусиллям Вільгельма II імперський флот став другим за чисельністю після британського. На початок 1914 р. Німеччина мала 232 нових військових кораблі. Одночасно велася активна пропагандистська підготовка до війни, у країні діяли численні флотські і військові союзи, колоніальні товариства, «Пангерманський союз» та ін.

4 *Ідейно-політична еволюція німецької соціал-демократії.* Швидкий промисловий розвиток Німеччини на зламі XIX–XX ст. і поява нових галузей індустрії вели до збільшення чисельності найманих робітників у країні. Водночас важкі умови праці і низька заробітна плата, характерна для початкового етапу індустріалізації, соціальна незахищеність викликали різні форми протесту робітників, сприяли поширенню в їхньому середовищі соціалістичних ідей.

Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН) виникла у 1875 р. Теоретичною основою її діяльності служила Готська, а з 1891 р. – Ерфуртська програма, зміст яких загалом відповідав революційному марксизмові. Соціал-демократія націлювалася на боротьбу за завоювання робітничим класом політичної влади і створення соціалістичного суспільства шляхом революційного перетворення приватної власності на громадську.

Наприкінці ХІХ ст. СДПН перетворилася на досить впливову політичну силу. На виборах 1912 р. вона збрала 4,5 млн голосів (у сім разів більше, ніж соціалісти Франції) і сформувала найбільшу фракцію у рейхстазі. Соціал-демократи мали 110 депутатських місць у парламенті, 244 – у ландтагах і 2,5 тис. – у муніципалітетах. Не менш впливовими були також німецькі профспілки, що об'єднували у своїх лавах майже 4 млн чоловік.

Характерною рисою ідейно-політичного розвитку німецької соціал-демократії на зламі ХІХ–ХХ ст. став поступовий відхід від революційного марксизму і перехід партії на позиції парламентського реформізму. У 1896 р. у СДПН виникла сильна реформістська течія на чолі з Е. Бернштейном, послідовників якого незабаром стали називати ревізіоністами або правими соціал-демократами. З огляду на зміни, що сталися в німецькому суспільстві по смерті Маркса, Бернштейн закликав до ревізії (перегляду) його революційного вчення, використання легальних парламентських форм діяльності і критикував тих соціалістів, які визнавали тільки революційні методи боротьби.

У 1899 р. на Ганноверському з'їзді СДПН погляди Бернштейна було засуджено більшістю соціалістів. Однак ідеї реформізму завойовували дедалі більшу популярність серед робітників, рядових членів партії, і вже в 1910–1911 рр. праві соціал-демократи посідали керівні пости в центральних органах СДПН та її парламентській фракції. Ліві соціал-демократи на чолі з К. Лібкнехтом і Р. Люксембург – прихильники революційних поглядів – залишилися в меншості.

Особливу, «центристську» позицію у боротьбі лівих і правих соціалістів займав один з найвизначніших теоретиків партії К. Каутський. Пропонуючи соціал-демократам використовувати у своїх інтересах парламент і діяти в ньому в якості самостійної політичної сили, Каутський водночас критикував правих за прагнення співробітничати з буржуазним урядом.

Перевірте себе

1. Визначте основні риси економічного розвитку Німеччини на зламі ХІ–ХХ ст.
2. Охарактеризуйте особливості політичної системи Німецької імперії. У чому полягала прогресивність імперської конституції 1871 р. порівняно з попередніми конституційними документами німецьких держав?
3. Що стало причиною різкої активізації і зміни спрямованості зовнішньої політики Німеччини на зламі ХІХ–ХХ ст.? Чому правляча верхівка країни стала на шлях згуртування юнкерів і підприємців?
4. Охарактеризуйте суть і спрямованість внутрішньої політики канцлерів Б. фон Бюлова і Т. фон Бетман-Гольвега. Розкажіть про підготовку Німеччини до світової війни.

5. Розкажіть про розвиток німецької соціал-демократичної партії. Які зміни відбулися в ній наприкінці XIX – на початку XX ст.?
6. Назвіть і охарактеризуйте основні течії в німецькій соціал-демократії.

**ДОКУМЕНТИ
СВІДЧАТЬ**
**Конституція Німеччини.
16 квітня 1871 р.**

Імперське законодавство здійснюється Союзною Радою і рейхстагом. Згода більшості у тому й іншому зібранні необхідна для імперського закону і встановлює його.

Союзна рада складається із представників держав, що входять до союзу, між якими голоси розподіляються таким чином, що Пруссія одержує 17 голосів із 58.

Президентство у союзі належить королю прусському, який має титул німецького імператора. Імператор є представником імперії у міжнародних зносинах; від імені імперії оголошує війну і укладає мир, вступає в союзи та інші договори з іноземними державами. Імператор скликає, відкладає і закриває Союзну Раду і рейхстаг. Голосування у Союзній Раді і керівництво її справами належить імперському канцлеру, який призначається імператором.

Імператорові належить розробка і публікація імперських законів і нагляд за виконанням останніх.

Охарактеризуйте політичну систему Німеччини за конституцією 1871 р.

**Імперський закон про союзи
19 квітня 1908 р.**

§ 1. Всі піддані імперії користуються правом союзів і зборів, оскільки це не суперечить кримінальному законодавству.

§ 3. Кожний союз, що переслідує політичні цілі (політичний союз), повинен мати правління і статут. Правління зобов'язане у межах двотижневого терміну після утворення союзу надати статут і відомості про членів правління відповідним місцеперебуванню союзу поліцейським властям...

§ 7. Публічні збори просто неба і ходи по вулицях і площах потребують дозволу поліцейських властей....

§ 12. Обговорення на публічних зборах має вестися німецькою мовою.

§ 17. Особи, що не досягли 18 років, не мають права бути членами політичних союзів і бути присутніми на зборах таких союзів... вони не можуть бути присутніми на публічних політичних зборах...

Яким чином обмежувалось конституційне право німців на свободу зібрань? Подумайте, чому було заборонено участь у політичних організаціях молоді.

**Із виступу імперського канцлера Б. фон Бюлова
перед представниками королівської комісії колонізації
про германізацію польських земель**

Перш за все, панове, королівській комісії колонізації, корінне завдання якої – створити міцний німецький бастион на Сході, слід прискорити і розширити, у міру можливості, процес заселення. На це я указував п'ять років тому. До 1902 р. число сімей, що щорічно поселяються там, збільшувалося поволі і ніколи не перевищувало 700; з 1902 р. воно значно зросло. У 1902 р. там було поселено 1200 сімей, в 1903 р. – 1476, в 1904 р. – 1480, в 1905 р. – 1527, в 1906 р. – 1568 і в 1907 р. – майже стільки ж селянських сімей і приблизно 500 сімей робітників. У цілому за п'ять років це склало понад 9 тис. сімей. Це приблизно в два рази більше, ніж за весь попередній час з 1886 р.

Для кожного, знайомого із становищем справ у провінції Познань і Західна Пруссія, ясно, що поселення тут окремих колоністів нічого не дає. Ми повинні у цьому польському морі створювати великі острови німецьких поселень; масова колонізація настійно необхідна не тільки для збереження існуючих поселень, але і для забезпечення їм політичного впливу. Особливо необхідна широка колонізація поблизу міст, щоб провести їх поступову германізацію.

Дайте оцінку колонізаційній політиці німецького уряду на польських землях.

Промова Вільгельма II при відправці німецьких військ до Китаю для придушення народного повстання 27 червня 1900 р.

Пощади не давати, полонених не брати! Подібно до того як тисячу років тому при королеві Етцеле гуни залишили по собі пам'ять про свою могутність, що до цього часу збереглась в переказах і казках, так само завдяки вашим діям ім'я німців в Китаї повинне запам'ятатися на тисячу років, так щоб ніколи китаїці не посміли навіть криво поглянути на німця.

З прокламації командувача німецькими військами генерала фон Трота у 1905 р.

...Народ гереро повинен залишити свою країну. Якщо він це не зробить, я змушу його силою. Всякий гереро, із зброєю або без зброї, з худобою чи без худоби, буде застрелений. Я не братиму в полон жінок і дітей, я стану гнати їх назад, до їх народу, або велю стріляти по них. Ось мої слова народу гереро.

З доповіді англійського консула Р. Кейзмента про бесіду з конголезьким селянином

У нашій країні кожне село було зобов'язане здавати 20 лантухів каучуку. Ми повинні були приносити ці лантухи чотири рази на місяць... Щоб зібрати 20 кошиків каучуку, потрібно 10 днів... Ми завжди були в лісі, а тих, хто спізнювався, вбивали. Ми змушені були йти все далі і далі вглиб лісу, щоб знайти каучук, йти без їжі, а нашим жінкам довелося закинути поля і сади. Наступив голод. Дикі тварини – леопарди нападали на тих, хто працював в лісі; інші вмирили з голоду, і ми просили білу людину залишити нас, кажучи, що ми не можемо більше добути каучуку; але білі люди і їх солдати кричали: «Ідіть! Адже ви тільки тварини! Ви – ньяма (м'ясо)». Ми намагались йти ще далі в ліс, і коли ми не могли добути досить каучуку, солдати приходили в наші селища і вбивали нас. Багато хто був застрелений, у деяких відрізали вуха, інших зв'язали мотузками і погнали геть... Ми тікали, бо не могли більше виносити це. Наші вожді були повішені, нас вбивали, ми голодували і працювали понад силу, щоб добути каучук.

Охарактеризуйте ставлення німецьких колонізаторів до корінного населення країн Африки та Азії.

ДАТИ І ПОДІЇ

1900 – 1909 рр. – канцлерство Б. фон Бюлова.

1909 р. – призначення канцлером Т. фон Бетман-Гольвега. Формування «чорно-блакитного» блоку в рейхстазі.

